

MEHMED MEMDUH PAŞA'NIN
"YEMEN ISLÂHÂTI VE BA'Zİ MÛTÂLA'ÂT"
İSİMLİ ESERİNİN İÇERİĞİ VE KAYNAK DEĞERİ*

Biray ÇAKMAK**

Muhsin ÖZTÛRK***

Özet

Çalışmada Mehmed Memduh Paşa'nın telif ettiği "Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât" isimli eserin içeriği ve kaynak değeri ele alınmıştır. Öncelikle müellif Mehmed Memduh Paşa'nın biyografisine kısaca değinilmiştir. Daha sonra ilgili eserin içeriği değerlendirilmiş, eserde yer alan bilgilerin kaynak değeri sorgulanmıştır. Neticede Mehmed Memduh Paşa'nın eserinde ele aldığı ya da kaynak göstermeden yayınladığı belgelerin büyük kısmının Osmanlı Arşivi'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Eserin büyük ölçüde belge neşri olduğu görölmüştür. Bu sayede eserdeki bilgileri arşiv belgeleri ile karşılaştırma, müellif bilgilerini tevsik/teyid etmek imkânı doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: Biyografi, Mehmed Memduh Paşa, Osmanlı Arşivi, Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât, Yemen Meselesi.

CONTENT AND SOURCE VALUE OF MEHMED MEMDUH PASHA'S WORK NAMED
"YEMEN ISLÂHÂTI VE BA'Zİ MÛTÂLA'ÂT"

Abstract

In this study, the content and source value of the work named "Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât", which was copyrighted by Mehmed Memduh Pasha, is discussed. Primarily, the biography of the author Mehmed Memduh Pasha is briefly mentioned. Then, the content of the relevant work was evaluated and the source value of the information contained in the work was questioned. Consequently, it has been determined that most of the documents that Mehmed Memduh Pasha dealt with in his work or published without citing the source are in the Ottoman Archives. It was seen that the work is largely a document publication. By this means, it has become possible to compare the information in the work with archival documents and to certify/confirm the author's information.

Keywords: Biography, Issue of Yemen, Mehmed Memduh Pasha, Ottoman Archives, Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât.

* Çalışma, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Biray ÇAKMAK danışmanlığında, Muhsin ÖZTÛRK tarafından hazırlanmakta olan "Mehmed Memduh Paşa ve 'Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât' İsimli Eseri" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. e-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9753-4313

*** Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. e-posta: muhsin0782@hotmail.com, ORC ID: 0000-0001-8828-1625

Mehmed Memduh Paşa

1839 yılında İstanbul'da doğan Mehmed Memduh Efendi, Mustafa Mazlum Fehmi Paşa'nın oğludur. Bayezid ve Vâlîde Erkek Rüşdiye Mekteplerinde tahsil gördü. Hâriciye Nezâreti Mektûbî Odası'na mülazemetle altı yıl devam etti. 1861 yılında Mâbeyn-i Hümâyûn Kâtibliği'ne tayin edildi (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84). 2 Kasım 1861 tarihinde Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Odası halifeliğine atandı (BOA. A. DVN. 172/5, 30 Ekim 1861/25 R 1278; BOA. İrâde. Dâhiliye. 480/32276, 1 Kasım 1861/27 R 1278). 19 Eylül 1872 tarihinde Maârif Nezâreti Mektûpçuluğu'na tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 656/45658, 18 Eylül 1872/15 B 1289). 4 Aralık 1874 tarihinde irade-i seniye ile *rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisî* tevcih edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 692/48384, 3 Aralık 1874/23 L 1291). 21 Ekim 1875 tarihinde Sadâret Mektûpçuluğu'na (BOA. İrâde. Dâhiliye. 709/49647, 20 Ekim 1875/20 N 1292), 1 Ocak 1877 tarihinde Mâliye Nezâreti Mektûpçuluğu'na atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 739/60461, 1 Ocak 1877/15 Z 1293). 1878 yılında yapılan tensikat nedeniyle açıkta kaldı (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84). 19 Kasım 1881 tarihinde Şûrâ-yı Umûr-ı Mâliye azalığına atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 839/67467, 16 Kasım 1881/23 Z 1298). 13 Kasım 1882 tarihinde Şûrâ-yı Devlet azalığına 5000 kuruş maaşla naklen atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 869/69478, 13 Kasım 1882/2 M 1300). Bu esnada geçici olarak kurulan çeşitli komisyonlarda üye olarak görev yaptı (BOA. DH. MKT. 1891/35, 19 Kasım 1891/16 R 1309; BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84).

Mehmed Memduh Bey 15 Temmuz 1887 tarihinde irade-i seniye ile 17000 kuruş maaşla Konya Vilâyeti Vâlîliği'ne atandı. Aynı zamanda *rütbe-i bâlâ* tevcih edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1295/102305, 17 Temmuz 1887/25 L 1304). 9 Nisan 1889 tarihinde yine irade-i seniye ile becâyîş sûretiyle Sivas Vilâyeti Vâlîliği'ne tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1130/88237, 9 Nisan 1889/8 Ş 1306). Sivas'ta yaklaşık dört yıl görev yaptı. Sadrazam Cevat Paşa'nın 13 Kasım 1892 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 16 Kasım 1892 tarihinde çıkan irâde-i seniye ile azledildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1299/30 (1310R-31), 16 Kasım 1892/25 R 1310; BOA. BEO. 7950, 18 Kasım 1892/27 R 1310). 30 Temmuz 1893 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 6000 kuruş mazûliyet maaşı tahsis edildi (BOA. İrâde. TKS. 2/17 (1311M-2), 30 Temmuz 1893/16 M 1311). 13 Aralık 1893 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 17000 kuruş maaş ve 200 lira harcırahla Ankara Vilâyeti Vâlîliği'ne atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1310/10 (1311C-10), 13 Aralık 1893/4 C 1311; BOA. İrâde. Husûsî. 19/11 (1311C-011), 13 Aralık 1893/4 C 1311). 29 Temmuz 1894 tarihinde *rütbe-i sâmiye-i vezâret* tevcih edildi (BOA. İrâde. Taltîfât. 58/8 (1312M-108), 29 Temmuz 1894/25 M 1312). Kariyerindeki en yüksek mevkiye 6 Kasım 1895 tarihinde çıktı. 40000 kuruş maaşla Ankara Vilâyeti

Vâlîliği'nden naklen Dâhiliye Nâzırlığı'na atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1328/38 (1313Ca-50), 6 Kasım 1895/18 Ca 1313).

Mehmed Memduh Paşa, Ağustos 1908 tarihine kadar Dâhiliye Nâzırı olarak 12 yıl, 8 ay, 25 gün görev yaptı (BOA. ŞD. 1081/74, 4 Ekim 1908/8 N 1326). Nâzırlığı esnasında hizmeti ve sadakati sebebiyle II. Abdülhamit tarafından çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirildi. 13 Mart 1896 tarihinde birinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmanî (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85), 22 Ağustos 1898 tarihinde murassa mecîdî nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 148/39 (1316R-123), 22 Ağustos 1898/4 R 1316), 13 Temmuz 1899 tarihinde murassa nişân-ı âlî-i Osmanî (BOA. İrâde. Taltîfât. 181/87 (1317 Ra-087), 13 Temmuz 1899/4 Ra 1317), 23 Aralık 1902 tarihinde murassa iftihâr nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 291/76 (1320N-076), 23 Aralık 1902/22 N 1320; BOA. Y. PRK. AZJ. 46/114, 29 Mart 1903/29 Z 1320) ile taltif edildi. 30 Ağustos 1897 tarihinde Yunan Muhaberesi Madalyası (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85), 28 Ocak 1901 tarihinde altın liyakat madalyası (BOA. İrâde. Taltîfât. 240/50 (1318L-050), 28 Ocak 1901/7 L 1318) verildi. Ayrıca 1898 yılında Almanya İmparatoru birinci rütbeden *Aigle Rouge (Kızıl Kartal)* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 156/41 (1316C-189), 13 Kasım 1898/28 C 1316), 1897 yılında Bulgaristan Emâreti *Saint Aleksandır* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 119/5 (1315R-075), 2 Eylül 1897/4 R 1315), 1901 yılında Rusya Devleti birinci rütbeden *Aigle Blanc (Beyaz Kartal)* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 245/25 (1318Za-150), 9 Mart 1901/18 Za 1318), 1900 yılında İran Şahı birinci rütbeden *Hamâ'ilî Yeşil Şîr û Hûrşîd* nişanı (BOA. DH. MKT. 2414/120, 16 Ekim 1900/21 C 1318; BOA. İrâde. Taltîfât. 232/12 (1318B-162), 12 Kasım 1900/19 B 1318) verdi.

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra Dâhiliye Nâzırlığı'ndan istifasını müteakip 20 Ağustos 1908 tarihinde Sadâret'e takdim ettiği istidanâme ile tekâüdünü istedi (BOA. BEO. 253397, 21 Ağustos 1908/23 B 1326). 14 Ekim 1908 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 27000 kuruş maaşla emekli edildi (BOA. İrâde. TKS. 20/65 (1326N-10), 14 Ekim 1908/18 N 1326). Bu arada II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 5 Ağustos 1908 tarihinde tutuklandı (BOA. Y. EE. KP. 32/3171, 8 Ağustos 1908/10 B 1326). 3 Eylül 1908 tarihinde Sadâret emriyle Büyükkada'da zorunlu ikamete tâbi tutuldu (BOA. ZB. 353/2, 3 Eylül 1908/21 Ağustos 1324). Burada *idâre-i keyfiye* ile 9 ay ailesiyle kaldı (Mehmed Memduh, 1328b: 2). 31 Mart Vak'ası sonrasında İstanbul II. Dîvân-ı Harb-i Örfisi 21 Mayıs 1909 tarihinde kalebend olarak İstanbul'dan sürgün edilmesine karar verdi (BOA. İrâde. Askerî. 85/57 (1327Ca-107), 24 Mayıs 1909/4 Ca 1327). 26 Mayıs 1909 tarihinde Meclis-i Vükelâ Sakız Adası'na sürgün edilmesini kararlaştırdı (BOA. MV. 128/14, 26 Mayıs 1909/6 Ca 1327; BOA. BEO. 266831, 27 Mayıs 1909/7 Ca 1327). 27 Mayıs 1909 tarihinde Sakız Adası'na gönderildi (BOA. ZB. 495/33, 27 Mayıs 1909/14 Mayıs 1325). Sakız Adası'ndaki kalebend cezası sağlık sorunları sebebiyle 1

Ağustos 1909 tarihinde cezârebend cezasına tahvil edildi (BOA. DH. SYS. 54-1/2-14, 16 Mayıs 1911/17 Ca 1329; BOA. DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327; BOA. DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327). Mayıs 1912 tarihinde Sakız Adası'ndan İzmir'e sevk edildi (Mehmed Memduh, 1328a: 101-102; BOA. DH. MUİ. 158/59, 28 Mayıs 1912/11 C 1330). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin kurulması üzerine örfî idare kaldırıldı. 30 Temmuz 1912 tarihinde genel af ilan edildi. Mehmed Memduh Paşa affedildi (Polat, 2018: 235-236, 374). Bu sayede İzmir'den İstanbul'a geldi.

Memuriyet hayatında ve özellikle sürgün yıllarında mesâîsini telîfâta hasretti. Tarih ve edebiyat alanlarında çok sayıda eser kaleme aldı. Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mütâla'ât, Miftâh-ı Yemen, Feverân-ı Ezmân, Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl, Serâ'ir-i Siyâsiye ve Tahavvülât-ı Esâsiyye, Esvât-ı Sudûr, Hal'ler-İclâslar, Mirât-ı Şu'ûnât, Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-ı Zevâl yaşadığı dönemle ilgili gözlem, tecrübe ve düşüncelerini dercettiği tarihle ilgili eserleridir. Edebî alanda Dîvân-ı Eş'âr, Eser-i Memdûh, Berg-i Sebz ve Bedâyi-i Âsâr isimli eserlerini kaleme aldı. Alphonse de Lamartine'den ve Adolphe Ganot'dan çeviriler yaptı (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84).¹

Eserin İçeriği ve Kaynakları

1. Yemen Kıt'ası Hakkında Ba'zı Mütâla'ât

İlgili kısımda Yemen ve Yemen Meselesi hakkında gözlemlerine, tercübelerine ve Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla icraatlarına dayalı bilgiler verir, meseleyle ilgili kanaatlerini ortaya koyar. 1895 yılından itibaren yaşanan süreci ana hatları ile aktarır. Yemen Meselesi ile ilgili muhtelif tedkikler yaptığını ifade eder. Mehmed Memduh Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı atandığı 1895 yılında Yemen Vilâyeti Vâlîsi ve 7. Ordu Kumandanı Müşîr Ahmed Feyzî Paşa'dır.² Kariyerini Yemen'de tamamlayan Feyzî Paşa, asileri askerî tedbirlerle bertaraf etmeye

¹ Mehmed Memduh Paşa hakkında verilen bilgiler Çakmak-Öztürk 2021: 988-1019'dan özetlenmiştir. Mehmed Memduh Paşa hakkında ayrıca bkz. Kurşun, 2003: 495-497; Aslantaş, 2001: 185-195; Karaman, 2020.

² Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na 25 Haziran 1891 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Ferik Hasan Edip Paşa atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1233/96568, 7 Temmuz 1891/30 Za 1308, lef 2). Hasan Edip Paşa'nın görevi 1 Aralık 1891 tarihinde sona erdi. Aynı tarihte Yemen Umum Kumandanı Ahmed Feyzî Paşa, müşîrlik rütbesi tevcih edilerek Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1251/98133, 1 Aralık 1891/28 R 1309, lef 1). 2 Aralık 1891 tarihinde çıkan irade-i seniye ile tayinin gazetelerde ilan edilmesi emredildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1253/98322, 2 Aralık 1891/29 R 1309, lef 1). Ahmed Feyzî Paşa'ya kısa süre sonra vezâret rütbesi verildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1253/98353, 8 Aralık 1891/6 Ca 1309, lef 1). Ahmet Feyzî Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne atandığı Mayıs 1898 tarihine kadar görevinde kaldı. Yemen Vilâyeti ile 7. Ordu Kumandanlığı'nın kuruluşu hakkında bkz. Akalın-Şimşek, 2017: 31.

çalışır. Daha sonra Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Hüseyin Hilmi Paşa atanır.³ Heyet-i Islâhiye ile birlikte Yemen'e gönderilir. Verilen talimâtnameye göre görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa, asâyişi temin için çalışır. Heyet-i Islâhiye ile birlikte alınması gereken tedbirleri ve yapılması gereken ıslâhâtı havi mazbataları ve layihaları Bâb-ı Âlî'ye sunar. Ancak Sadâret, çeşitli bahanelerle gereğini yapmaz. Altı yıllık Sadâreti'nde Halil Rifat Paşa'nın zaafiyeti ile Ferid Paşa'nın Sadâreti'nde *Vilâyât-ı Selâse'*den dolayı Avrupalı devletlerin baskıları ile meşgul olmak zorunda kalması ve Sadrazam Ferid Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki anlaşmazlık, meselenin çözümüne yönelik etkili tedbirler alınamamasının başlıca sebeplerini oluşturur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanması sürecinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği ile 7. Ordu Kumandanlığı birbirinden ayrılır. 7. Ordu Kumandanlığı'na Müşîr Abdullah Paşa atanır. Hüseyin Hilmi Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkar. Aralarındaki zıddiyet giderilemediği için Hüseyin Hilmi Paşa Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden affını ister.⁴ Bunun üzerine 7. Ordu Kumandanlığı ile Yemen Vilâyeti Vâlîliği Abdullah Paşa'ya verilir.⁵ Böylece mülkî ve askerî kuvvet tekrar aynı kişide ictima eder. Abdullah Paşa, idârede sert askerî tedbirler alır. Bu da Yemen Vilâyeti'nde kanlı hadiselerin daha da artmasına sebep olur. Yani *Abdullah Paşa'nın müddet-i idâresi Zeydîlerle taklîl-i ihtilâf ve teshîl-i i'tilâf maksad-ı münferîdine yardım* etmez. Yemen Vilâyeti'nde sorunlar artarak devam eder. Yemen'deki vâlîler hazineden her ay 15000-20000 lira nakit ile sık sık taburlar halinde asker istemeye devam eder. İğtişâşât sebebiyle Yemen Vilâyeti'nde vergiler hakkıyla toplanamaz. Zeydî İmamlar liderliğindeki isyanlar yanında Yemen'de bir de Nevâhî-i Tis'a gailisi çıkar.⁶ Bu mesele, Asîr İsyanı'nın bastırılmasını müteakip Osmanlı Devleti askerlerinin

³ 21 Nisan 1898 tarihinde çıkan irade-i seniye ile vâlîlik ve kumandanlık birbirinden ayrılarak Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Adana Vilâyeti Sâbık Vâlîsi Hüseyin Hilmi Efendi 30000 kuruş maaşla atandı. Ayrıca Yemen'e, suiistimallerin önlenmesi başta olmak üzere meseleleri tedkik ederek gerekli önlemleri almak üzere Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi, Beytülmal Müdürü Hüsnü Efendi, Dırâma Sancağı Mutasarrıfı Yunus Vehbi Efendi, Maliye Meclisi Azası Hıfzı Efendi, Şamara Merkez Bidâyet Mahkemesi Hukûk Reisi Feyzullah Efendi ve Meclis-i Maârif Azası Cemal Efendi'den müteşekkil Heyet-i Islâhiye gönderildi. Heyet-i Islâhiye'ye verilmek üzere hazırlanan talimat uygun bulundu (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1354/7, (1315Za-47), 21 Nisan 1898/29 Za 1315; BOA. Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315). Sadâret 22 Nisan 1898 tarihinde ilgililere gereğini emretti (BOA. Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84203, 22 Nisan 1898/30 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84204, 22 Nisan 1898/30 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84202, 22 Nisan 1898/30 Za 1315). Hüseyin Hilmi Paşa'nın tayini 26 Nisan 1898 tarihinde Beyoğlu'ndan Londra'da Times'e telgrafla bildirildi (BOA. Y. PRK. PT. 17/82, 26 Nisan 1898/4 Z 1315). Hüseyin Hilmi Paşa, Ekim 1902 tarihine kadar görev yaptı.

⁴ Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vâlîliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yeşilyurt, 2013: 257-285).

⁵ Abdullah Paşa, Ekim 1902 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na atandı. Ağustos 1904 tarihine kadar görev yaptı (Çakar, 2020: 545).

⁶ Nevâhî-i Tis'a meselesi hakkında bkz. (Yeşilyurt, 2011: 196-238).

Aden'e doğru ilerlemesi üzerine İngiltere'nin tepki vermesi sebebiyle gündeme gelir. Daha sonra mesele iki devlet arasında ciddî bir soruna dönüşür. Zamanla İngiltere, Nevâhî-i Tis'a şeyhlerinin Aden İdâresi'ne tâbi olduklarını, haklarının korunmasını İngiltere'nin garanti ettiğini iddia eder. Daha sonra İngiltere Hâriciye Nâzırı'nın takrîri üzerine Nevâhî-i Tis'a Meselesi, Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilir. Her iki taraftan memurlar gönderilerek sınırın tayinine karar verilir. Müşîr Abdullah Paşa'nın kumandanlık ve vâlîliği esnasında yaşanan bir diğer sorun, "zenbuk" tabir edilen korsan gemilerinden dolayı İtalya ile yaşanır. Hatta İtalya donanmasını Hudeyde'ye dahi gönderir. Osmanlı Devleti zarar tazmin eder.

Abdullah Paşa'dan sonra Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtipliği'nde uzun yıllar görev yapan, Mekteb-i Mülkiye mezunu olup Konya Vilâyeti Vâlîliği'nde de bulunan Tefvik Bey resen çıkan irade-i seniye ile tayîn olunur.⁷ Tefvik Bey'in vâlîliği esnasında babasının yerine geçen İmam Yahya Zeydîleri ayaklandırır. İsyân kısa sürede büyür. Vilâyet merkezi San'â başta olmak üzere birçok merkez istilaya uğrar. Vâlî, kumandan ve 'asâkir-i mevcûde, top, tüfenk ve mühimmât Zeydîlerin eline geçer. Tefvik Bey'in tecrübesizliği ve işbilmezliği Zeydîlerin başarısında etkili olur. Tefvik Bey'in başarısızlığı üzerine Müşîr Feyzî Paşa Bağdat'tan tekrar Yemen Ordusu Kumandanlığı ve Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne vekâleten atanır.⁸ Hudeyde'ye gelir. Asiler ile mücadele eder,

⁷ Yemen Vilâyeti Vâlî Vekîli ve Ordu-yı Hümâyûn Müşîri Abdullah Paşa, Yemen'de mülkî ve askerî alanda yeterince başarılı olamadığı için Meclis-i Vükelâ'da; Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Konya Sâbık Vâlîsi Tefvik Bey'in, 7. Ordu-yı Hümâyûn-ı Müşîrliği'ne başka birinin atanmasına dair karar alınması üzerine 16 Temmuz 1904 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Tefvik Bey atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1424/23, (1322R-48), 4 Temmuz 1904/ 20 R 1322; BOA. İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 16 Temmuz 1904/3 Ca 1322). 17 Temmuz 1904 tarihinde irade-i seniye ile Tefvik Bey'e görevine başlaması emredildi (BOA. İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 17 Temmuz 1904/3 Ca 1322). 7. Ordu Müşîri Ahmed Feyzî Paşa, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtâbeti'ne telgrafla, Yemen Vilâyeti Vâlîsi Tefvik Bey'in azledilerek vekâletin uhdesine verilmesinin faydalı olacağını bildirdi. 25 Temmuz 1905 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Sadâret'e, mütalaasını bildirmesi emredildi (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). Aynı zamanda Yemen Heyet-i Teftişiyesi Reisi Müşîr Şakir Paşa'nın da mütalaasını bildirmesi için irade-i seniye çıktı (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). Kısa süre sonra Sadâret, Ahmed Feyzî Paşa'nın talebini uygun bulduğunu Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtâbeti'ne arz etti (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). 25 Temmuz 1905 tarihinde Sadrazam Ferid Paşa tarafından arz tezkiresi yazıldı (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). 29 Temmuz 1905 tarihinde gereğince irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Hususi. 131/116, (1323Ca-116), 29 Temmuz 1905/26 Ca 1323). Menaha'da bulunan Müşîr Feyzî Paşa'ya telgrafla tayini 31 Temmuz 1905 tarihinde müjdelendi (BOA. Y. PRK. UM. 76/81, 31 Temmuz 1905/28 Ca 1323). Yemen Vâlî Vekîli ve Kuvve-i Umûmiyesi Kumandanı Feyzî Paşa'ya, Sa'na'yı eşkiyadan temizlemesi sebebiyle 2 Eylül 1905 tarihinde irade-i seniye ile murassa imtiyaz nişanı verildi (BOA. İrâde. Taltifat. 373/22, (1323B-119), 2 Eylül 1905/2 B 1323).

⁸ Ahmed Feyzî Paşa, Ağustos 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na tekrar atandı. Ekim 1908 tarihine kadar görevde kaldı (Çakar, 2020: 545).

San'â'ya girer. Tevfik Bey İstanbul'a çağrılır. Maldâr ve sâhib-i haysiyet ve vakâr bir zât olan Müşir Feyzî Paşa istilaya uğrayan birçok yeri kurtarır. Ancak hâdiselerin önü alınamaz. Dâhiliye Nâzırlığı gelişmeler ile ilgili olarak Sadâret ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne tezkireler yazar, yazışmalar yapar. Osmanlı Devleti, Yemen Vilâyeti'nde otoritesini kurmak ister. Ancak bu maksadın sadece askerî tedbirlerle gerçekleşmeyeceği yaşanan tecrübelerden anlaşılır.

Mehmed Memduh Paşa, Osmanlı Devleti'nin 1870'li yıllardan itibaren askerî tedbirlerle hâdiseleri bertaraf etmeye çalıştığını, ancak kesin netice alamadığını, ahâliyi kendisine ısındıramadığını belirtir. Yemen Meselesi'nde öncelikle ahâlinin devletin yanına çekilmesi gerektiğini belirtir. Bu hususta Osmanlı Târihi'nden örnekler verir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sonrasında fethettiği yerlerde otoritesini tesis etmek için bazı aşiret reislerine imtiyazlar verdiğini, Kanunî Sultan Süleyman'ın Zeydî imamlara ehemmiyet verdiğini, idarede kendilerine bazı imtiyazlar bahşettiğini belirtir. Yemen Meselesi'nde de benzer idare anlayışının takip edilmesinin faydalı olacağını ifade eder. Yemen'de *hüsn-i mesâlik* edilerek meselenin *mündefi` olacağını* belirtir. Bu çerçevede öncelikle *idârece ta`yîn-i meslek* maddesinin altını çizer. İkinci olarak Yemen'de kumandanlığın da vâlîye tevdi edilmemesi gerektiğini, bu takdirde keyfî idarenin ortaya çıkacağını, mülkî ve askerî kuvvetin farklı kişilerde bulunması gerektiğini ifade eder. Bu hususta Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim ettiği husûsî arızasında Yemen Kıt'asında birden fazla vilâyet teşkil edilmesi ve kumanda emrinin tadil edilmesi gerektiğini arz ettiğini, Yemen Kıt'ası'nın bir vâlî ve bir kumandan tarafından idare edilemeyecek derecede büyük olduğunu ifade eder. Bu hususta Dâhiliye Nâzırı olarak Bâb-ı Âlî'ye ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne defalarca arızalar yazması üzerine başkanlığında bir komisyon teşkili için irade-i seniye çıktığını, komisyonun Yemen Meselesi'nin çözümü amacıyla çalışmalar yaptığını belirtir. Komisyonunda Turhan Paşa, Heyet-i Islâhiye azası olarak Hüseyin Hilmi Paşa ile Yemen'e gönderilen Hüsnü Efendiler olduğunu, uzun müzâkereler neticesinde mufassal bir mazbata hazırladıklarını, mazbatanın Sadâret'e takdim edildiğini, uzun süre bekledikten sonra yaptığı ihtârlar neticesinde Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğünü, alınan kararların icrası için yazılan arz tezkiresi üzerine irade-i seniye çıktığını, ancak bu esnada İmam Yahya liderliğindeki Zeydîlerin San'â'yı istila ettiğini belirtir. Mazbata, Yemen'in vilâyetlere taksim edilmesi ve *umûrun her şu'bede tanzîmi esâsına müstenid* olarak hazırlanır. Ancak bu hususlar da tatbik edilmez. *Islâhâta müteferri' mukarrerât durdu da erbâb-ı `isyân durdurulamadı* der. Yemen Vilâyeti'ne hazineden para ve Anadolu'dan asker gönderilmeye devam edilir. Daha sonra Mehmed Memduh Paşa riyâsetinde Yıldız Saray-ı

Hümâyûnu'nda irade-i seniye ile bir komisyon daha kurulur.⁹ Komisyonunda Abidin Paşa ve Kâtib-i Sâni kurenadan İzzet Paşa aza olarak yer alır. Yemen Meselesi müzakere edilir. Ancak Maliye Komisyonu'na devam etmeyi menfaatine uygun bulduğu için İzzet Paşa komisyon görüşmelerine genelde katılmaz. Hatta komisyonun çalışmalarına Bâb-ı Âlî'de devam etmesi için irade-i seniye çıkarılır. Mehmed Memduh Paşa, daha sonra komisyon riyâsetinden istifasını istirham eder. Ancak II. Abdülhamid istifasını kabul etmez. Bu arada dâmâd-ı şehriyârî Arif Hikmet Paşa da komisyona memur edilir. Ancak komisyon beklenen verimli çalışmayı yapamaz ve dağılır. Daha sonra II. Abdülhamid'in emri ile Yemen Vilâyeti sancak merkezlerinden İstanbul'a ulemâ, meşâyih, mütehayyizân çağrılır. Kendilerinden izahat alınır. Kendileri mesele ile ilgili bir istida takdim eder. Bu esnada Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Nâfi'a Nâzırı Zihnî ve Sadâret Müsteşârı Mehmed Ali Paşa, Yıldız Sarayı'na çağrılır. İzzet Paşa, bir komisyon kurularak Yemen Meselesi'nin tedkik edilmesinin irade-i seniye gereği olduğunu bildirir. Komisyon Yemen'den gelenlerin verdiği istida kılıklı evrakı müzakere eder. İstidanameye Yemen'de kötü idareden şikâyet ederler ve sadır olacak fermanın icablarına uyacaklarını beyan ederler. Komisyon usulen bir mazbata tanzim eder. Gelenlerin rütbe, nişan, maaş ve atıyye ile taltiflerine karar verilir. İstanbul'a çağrılanların belli başlı olanları Yemen'e döndüklerinde İmam Yahya tarafından *darb ve habs ve ifnâ* ettirilir.

Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırlığı esnasında çok çaba sarf etmesine rağmen Yemen'de asayiş temin edemediğini, bununla birlikte nâzır sıfatıyla Bâb-ı Âlî'ye alınan kararların tatbik edilmesi için sık sık arzular yazdığını, ancak netice alamadığını belirtir.

Eserde Yemen Vilâyeti ile Dâhiliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalar ile görev yaptığı komisyonlarda alınan kararları havi mazbatalara, ilaveten Zeydî Mezhebi'ne intisab edenlerin akaidine kısaca yer verdiğini belirtir. Eseri hakkında inceleyecek olanların hakikati layıkıyla kavrayacaklarını, eserinde Sultan Abdülaziz Devri'nden itibaren ortaya çıkan Yemen'deki olayların mahdud bir safhasına yer verdiğini, Osmanlı İdaresi'nde Yemen'e dair ciltlerce eser yazılabileceğini ifade eder.

Yemen'de tarihte hadiselerin eksik olmadığını, Zeydîlerin Müslüman olduğunu, ancak Zeydîler ile Osmanlı Devleti arasında mezhep farklılığı bulunduğunu, bunun da etkisiyle iki din kardeşinin karşı karşıya geldiğini,

⁹ Mehmed Memduh Paşa başkanlığında, Abidin Paşa da bulunmak üzere bir komisyon kurulması için 8 Mayıs 1905 tarihinde irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Hususi. 129/7, (1323Ra-08), 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323). Aynı tarihte Sadâret, Dâhiliye Nâzırı Mehmed Mehmed Paşa ile Cezâir-i Bahr-i Sefid Vâlîsi Abidin Paşa'ya gereğini tezkire ile bildirdi (BOA. BEO. 2570/192703, 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323).

asırlarca birbirlerine adavet ve husumet beslediklerini, mezhep farklılığının sorun olmaktan çıkarılması gerektiğini, Zeydîlerin meşreplerine ve mezheplerine itiraz edilmemesi ve şahsî haklarının korunması gerektiğini, eski idare anlayışının terk edilerek Avrupa Devletlerinin müstemlekelerinde takip ettiği idare usul ve anlayışına uygun Yemen’de bir idare usulü takip edilmesi gerektiğini, dört milyon tahmin edilen bir nüfusa sahip olan Yemen’in bir vâlî, bir naib, bir defterdar, üç mutasarrıf, otuz-kırk kaymakam ve sınırlı sayıdaki memurlar ile 20000’den fazla askerle idaresinin mümkün olmadığını, ilaveten şahsî menfaat peşinde koşan memurlardan dolayı ahalinin memnuniyetinin sağlanamayacağını belirtir. Zeki, cesur, kani ve gayur olan Yemenlilerin sâdât ve meşâyihine aşırı bağlı olduklarını, imamlarına ezâ ve cevr yapıldığında yapanlara karşı nefterlerinin arttığını, Osmanlı Devleti’ne ısrındırılmaları için mülkî idarede ve askerîyede Yemenlilerin istihdam edilmeleri gerektiğini, imamlarını mevkiinde tatyib ile Osmanlı Devleti’ne takribe çalışılması ve Yemenlileri Yemen’in kalkınması için çalıştırmak gerektiğini, hatta Dâhiliye Nâzırlığı esnasında Zeydî İmamı ile görüşüldüğünü belirtir. Yemen’de yapılması gereken ıslâhât ve teşkilata dair başkanlığını yaptığı komisyonunun mazbatalar tanzim ettiğini, gerekli tedbirler alındığı takdirde Yemen’de müşkilatın sona ereceğini ifade eder.

2. Zeydîlerin Mezhebi

Zeydîler, Zeyd bin Ali Zeyne’l-Âbidîn bin Hüseyin bin Ali’ye mensûptur. Zeydîler, Cârûdiyye, Süleymaniye ve Bîtriye olmak üzere üç fırkaya ayrılır. Cârûdiyye fırkası, Ebu Cârûd isminde bir şahsa mensûptur. Bunlara göre imamet, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den sonra ikisinin evladına intikal etmiştir. Lakin imâmın tayin ve takdimi sadâttan ehl-i hâl ve akdin reyine bağlıdır. İmâmete ehliyet, ilm ve fazîlet, zühd ve tâ’at, cûd ve semâhat, şecâ’at ve celâdet, da`vâ-yı imâmet ile hurûc ve zuhûr ve halkı icâbet ve itâ`ate da`vet ile meşruttur. Süleymâniye fırkası, Süleymân bin Cerîr isminde birine mensûptur. İmâmetin, ırsen kimseye intikal etmediğini, ehl-i hâl ve ‘akdin tercîh ve ihtiyârına bağlı olduğunu iddia eder. Bîtriye fırkası, Bitir es-Susî isminde birine mensûptur. Süleymâniye fırkasıyla hemfikirdirler. Ancak onlar gibi Hazret-i Osmân’ı ikfâr etmezler. Seyyid Şerîf Cürcânî’ye göre Zeydîler; usûlde genelde Hanefî Mezhebi’ne, yalnız bazı meselelerde İmâm Şâfi’ye tâbidirler.¹⁰

Mehmed Memduh Paşa Zeydîlerde imametın son derece önemli olduğunu, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin ruhanî reislerinin tanındığını, mezheplerinde imtiyaz ve müsaadelere mazhar olduklarını, dolayısıyla Zeydîlere de benzer şekilde imtiyazlar verilmesi gerektiğini ifade eder.

¹⁰ Zeydî Mezhebi hakkında burada verdiği bilgiler büyük ölçüde (BOA. Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323, lef 2)’de yer almaktadır. Zeydîler hakkında bkz. (Gökâlp, 2013: 328-331).

3. Belgeler

Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırı olarak görev yaptığı süre zarfında başkan olarak bulunduğu komisyonlarda alınan kararların yazıldığı mazbataları, Yemen Vilâyeti ile yapılan yazışmaları, Sadâret ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim ettiği arızaları sırasıyla yayınlar. Nadir de olsa bazen ilave bilgiler verir. Belgelerin içeriği süreci ana hatları ile takip etme imkânı vermektedir.

3.1. Makâm-ı Sâmi-i Sadâret'e Nezâretten Yazılmış Olan Tezkirenin Sûretidir.¹¹

27 Kasım 1904 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, Sadâret'e yazdığı tezkirede; yapılan tahkikatta vilâyetin genel durumu hakkında elde edilen bilgilerin Yemen Vilâyeti tarafından mufassal tahriratla takdim edildiğini, Taiz Sancağı'nda yaklaşık %40, San'â Sancağı'nda %50, Hudeyde Sancağı'nda %70, Asîr Sancağı'nda %80 nisbetinde ahalinin Zeydî Mezhebi'nin tesiriyle isyan halinde olduğunu, Zeydî İmam'ın ahaliyi isyana teşvik ettiğini ve zekât namıyla topladığı parayı ahaliyi isyana teşvik amacıyla kullandığını, birçok kazada hükümetin nüfuzunun kaza merkezleriyle sınırlı kaldığını, tahakkuk eden vergilerin layıkıyla toplanamadığını, meşâyihin istedikleri gibi adam haps etmekte olduklarını, fukahâ denilen kişilerin hukuk ve ceza davalarını gördüklerini, Hudeyde, San'â ve Ta'iz yollarının kısmen güvenli olmakla birlikte diğer yerlerde aksi durumun vâki olduğunu, Hudeyde Sancağı'nda Beytü'l-Fakîh Kazası'nda sahilde meskûn Zerânîk kabilesinin azgınlıkta ileri giderek ticarî mallarla telgraf hatlarına zarar verdiğini, sahillerde silah, cephan ve saireyi idhal etmekten çekinmediklerini, vilâyette 1902 yılından itibaren görülen kıtlığın etkisini şiddetle sürdürdüğünü, kıtlıktan telef olanların sayısının en az 60000 olarak tahmin edildiğini, bazılarının evlatlarını dağların başından atarak öldürdüklerini, bazılarının çocuklarını keserek yediklerini, Asîr Sancağı'nda emniyet ve asayişin ve hükümetin nüfuzunun bulunmadığını, soygun, yağma, katl ve cinayetlere karşı devlet memurlarının birşey yapamadıklarını, Hudeyde'deki mîrî sefineler tamire muhtaç oldukları için kaçakçılığın önlenemediğini, tüm kabileler itaatten çıktığı için Asîr Sancağı merkezindeki bir tabur ve Kurfeda'daki beş tabur askerin bir şey yapamadığını, acilen Asîr Kıtası'nda asayişin temin ve kontrolün tesis edilmesi, Zerânîk kabileleri ile İmam Yahya'nın faaliyetlerinin önlenmesi gerektiğini, Asîr Sancağı'na ve Zerânîk kabileleri üzerine askerî harekât yapılmasına karar verildiğini, imamlığa babasının vefatı üzerine oğlu Yahya'nın geçtiğini, İmam Yahya'ya karşı Sa'de

¹¹ Makâm-ı Sadâret'e Fî 19 Ramazân sene 322 Târîhiyle Yazılan Tezkire-i 'Âcizinin Sûretidir (BOA. Y. PRK. DH. 13/75, 17 Kasım 1905/19 N 1323). Belgenin tarihi 27 Kasım 1904/19 N 1322 olmalıdır. Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın Sadâret'e yazdığı bu tezkire için ayrıca bkz. (BOA. DH. MKT. 2606/126, 27 Kasım 1904/19 N 1322).

tarafında Hüseyin el-Hâdî isminde birinin rakîp çıktığını, İmam Yahya'nın eşkıya toplayarak beldelerde fitne ve fesad çıkararak nüfuzunu genişletmek amacıyla olduğunu ifade etti. Mufassal tahrirat üzerine bazı hususlara dair Yemen Vilâyeti'nden izahat istendiğini belirtti. Sahillerin muhafazasıyla görevli sefinelerin yetersizliği, kaçak yollarla kabilelerin silah ve cephane idhal etmesi, İmam Yahya'nın tahrik ve teşvikleri gibi hususların daha ziyade iğtişâşatın genişlemesiyle ilgili olduğunu, iğtişâşatın esasen iyi bir idare tesis edilememesinden kaynaklandığını, memurların icraatları ile ahaliyi, devlete yaklaştırması gerektiği halde bunu yapmadıklarını, vergi tahsili hususunda ahaliye ciddi haksızlıklar yapıldığını, bir defadan fazla vergi tahsili yoluna gidildiğini, ikinci defa vergi talebinde bulunması halinde süre isteyen şeyhlerin erkek evladlarının rehine olarak alınarak hapsedildiğini, bu tür uygulamaların ahaliyi idareye karşı düşman ettiğini, buna karşılık asayişin temin maksadıyla Anadolu'dan mütemadiyen asker sevkine mecbur kaldığını, gönderilen askerlerin çoğunun hastalanarak hayatlarını kaybettiğini, birçok bakımdan nüfus kaybı yaşandığını, şehir ve kasabalar hariç mevcut vergi tahsil usulünün terk edilerek mutedil bir maktu vergi tahsili usulüne geçilmesinin faydalı olacağını, kabile ve aşiret reisleri ile meşâyihin nahiye müdürlüklerinde ve kaza kaymakamlıklarında istihdam edilmesinin yararlı olacağını, İmam Yahya'nın nüfuzunu kırmak için ahali ile beraber hükümete ısındırma yoluna gidilmesi yahut askerî kuvvetle barındığı yerlere gidilip nüfuzunun tamamen kırılması gerektiğini, yüzölçümü ve nüfusu dikkate alındığında Yemen'in bir vâlî tarafından idaresinin mümkün olmadığını, dört yıl önce Yemen'in dört vilâyete takdim edilmesi hususunun görüşülerek alınan kararın arz edilmesi için irade-i seniye çıktığını, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da aynı istikamette karar alındığını, ancak malî sebeplerle alınan kararın tatbik edilemediğini, bununla birlikte bu hususun önemini koruduğunu, konunun Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmesi gerektiğini belirtti.

3.2. Yemen Vilâyetinden Gelen Telgrâfnâme Sûretidir

31 Aralık 1904 tarihinde Yemen Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta; Menaha'daki kuvvetin Tihame'den gelen bölüklerle 1500'e çıktığı, yol üzerindeki eşkıyanın sayısının fazla olması sebebiyle eşkıya üzerine hareket etmediği, gelecek takviye kuvvetini beklemeye karar verdiği, ilgili kuvvetin eşkıya ile muharebe ederek San'â'ya gelmesi mümkün olduğu halde Menaha'da bulunan Mirliva Yusuf Cemil Paşa ile Miralay Said Bey ve Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Zekeriya Efendi'nin korkaklığının askerlerin ileri harekete geçmemesinde etkili olduğu, Hudeyde Mutasarrıfı ile Harâz Kaymakamı'nın bildirdiğine göre bu kuvvetin San'â'ya gelmek şöyle dursun Menaha'ya dört saat mesafede mahsur kalan müfrezeyle dahi yardımda bulunmak hususunda tereddüt gösterdiği, yol üzerinde dört karakolun teslim olduğu, diğerlerinin

acilen erzaka ihtiyacı olduğu, bu sebeple Bu'an Karakolu'nda bulunan üç bölük askerini iki katırı yemek mecburiyetinde kaldıkları, asilerin sekiz günden beri Kevkebân Kazası merkezini şiddetli bir şekilde tazyik ettiği, iki bölük askerle korunmakta olan Misver mevkiine şiddetli taaruzda buldukları, İmam Yahya'nın San'a'yı zabt ederek katliam ile hükümet tesis etmek amacıyla olduğu, Ans Kazası merkeziyle bazı mevkiilerdeki karakolların da aynı şekilde taaruzla maruz kaldığı, Cehrân'da toplanan iki buçuk tabur Osmanlı askerinin asilerle muharebe etmekte olduğu, Amrân Kazası ile resmî muhaberatin kesildiği, ancak top seslerinin duyulduğuna dair haberler geldiği, San'â'ya iki kilometre mesafede bulunan Asr Köyü'ne giren eşkiyaya yönelik askerî harekât yapıldığı, eşkiyanın şavaşmadığı, San'â'yı tahlis edecek kuvvetin acilen yetiştirilmesinin elzem olduğu ifade edildi.

3.3. Vilâyet-i Müşârünileyhâdan Gelen Şifre Telgrâfnâme Sûretidir

9 Ocak 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği şifre telgrafnamede; 5 Ocak 1905 tarihinde Yenbû'dan üç tabur asker geldiğini, San'â'ya yardım etmek üzere Harâz'a doğru yola çıktığını, Mefhak karakolu hariç San'â ile Harâz arasındaki karakolların tamamen asilerin eline geçtiğini, Mefhak'dan San'â'ya kadarki güzergâhda bulunan karakollarda görevli zâbit ve efradın erzaksızlıktan ve yardım gelmemesinden dolayı silah ve cephanelerini eşkiyaya teslim etmek zorunda kaldığını, üç telgraf memurunun esir düştüğünü, San'â'nın kuşatma altında bulunduğunu, altı günden beri şiddetli muhârebelerin devam ettiğini, Hacce Kazası karakollarının muhasaraya alınması üzerine kumandanı Tevfik Bey'in karakolları tahliye için Hacce'den hareket ettiğini, yaşanan muharebede askerlerin mağlup olduğunu, Tevfik Bey'in yaralanması sebebiyle Hacce'ye geri döndüğünü, Kevkebân Kazası'nın da asilerin eline geçtiğini, Arr Kalesi'nde askerlerin kuşatma altında bulunduğunu, üç güne kadar yardım gelmemesi halinde teslim olmak zorunda kalacaklarını, Ta'iz-San'â yolunu da eşkiyanın tuttuğunu, Taiz ile San'â arasındaki haberleşme ve ulaşımın tamamen kesildiğini, Amrân Kazası'nda bulunan taburların mahsûr kaldığını, vilâyette durumun son derece kötü olduğunu bildirdi.

3.4. Vilâyet-i Müşârünileyhâdan Gelen Şifre Sûretidir

11 Ocak 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Medine'den gönderilen üç tabur askerinin Menaha'daki kuvvete katıldığını, asilere karşı en kısa sürede taaruzla geçileceğini, Menâha-San'â yolu üzerindeki Bilâdü'l-Bustân ve Mefhak nâhiyeleri ahâlisi ile civar yerlerden gelen eşkiyanın yol boyunda toplandıklarını, Amrân tarafından 4000'den fazla silahlı asinin yol üzerinde göründüklerini, eşkiyanın yollarda tahribât yaptığını, siper ve istihkâmlar kazdığını, Arr Nâhiyesi'ndeki Mansûre Kalesi'nin tehlikede bulunduğunu, Amrân'ı muhâsara eden eşkiyanın adedinin kaza ahâlisi dışında 6000 kadar olduğunu, Hacce

Kazası'ndaki karakollardan bazılarının muhâtaranın artması sebebiyle Hacce'ye aldırıldığını, Kevkebân Kazası'ndaki asilerin bir yıl yetecek kadar para ve hububat tedarik ettiklerine dair haberler alındığını, Ans Kazası'ndaki karakollarla asiler arasında muharebenin başladığını bildirdi.

3.5. 'Atebe-i 'Ulyâya Takdîm Kılınan 'Arîza-i Kemterînin Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 19 Ocak 1905 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti vasıtasıyla II. Abdülhamid'e takdim ettiği arîzada; devletin mamuriyetini ve tebanın mesudiyetini temin etmek amacıyla çıkan irade-i seniyelerin *ahkâm-ı münîfelerinin* Bâb-1 Âlî tarafından lâyıkiyla tatbik edilmediğini, bu sebeple birçok işin *mihver-i lâyıkında deverân* etmediğini, 1898 yılında Yemen'deki iğtişâsâtı bertaraf etmek amacıyla bir *talîmâtname-i mahsûsa* kaleme alınarak bir vâlî ile Heyet-i Islâhiye gönderildiğini, ancak uyum içinde görev yapmaları beklendiği halde vâlîyi, kumandanın tahkir ve istihfaf ettiğini, vâlînin durumu Bâb-1 Âlî'ye bildirmesi üzerine taraflara nasihat yapılmakla yetinildiğini, neticede vâlînin görevinden affını istediğini, ıslâhata dair takdim edilen layihaların lâyıkiyla tedkik olunmadığını, kısaca Hüseyin Hilmi Paşa'nın vâlîliği ile Heyet-i Islâhiyye'nin çalışmalarından beklenen neticenin alınmadığını, Bâb-1 Âlî'nin meseleye hak ettiği derecede ilgi göstermediğini, Yemen Kıtası'nın dört vilâyete taksim edilerek sağlam bir idare tesisi için gerekli çalışmaların yapılmasına ve alınan kararın bildirilmesine dair irade-i seniye çıktığını, bunun da isabetli bir karar olduğunu, Yemen'de tahminen üç milyondan fazla nüfus bulunduğunu, bu nüfusun bir milyonunun Zeydî mezhebine mensup olduğunu, Yemen Vilâyeti'nin dört vilâyet taksimi hususunu altı sene önce Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne arza cüret ettiğini, Yemen Vilâyeti'nde dört vilâyet teşkili hususunda Bâb-1 Âlî'nin gerekli takibatta bulunmadığını, daha sonra Yemen'e tekrar bir heyet-i nasiha gönderildiğini, heyetin ahvâlî tahkik ve tedkik ettiğini, Yemen ahalsinin kâmilan Müslüman olduğunu, ekserinin Şâfi, kesiririn Zeydî ve ekalliyetinin Hanefi Mezhebi'nde bulunduğunu, bir kısmının da İsmâ'îlî olduğunu, muhtelif İslâmî unsurların mezhep ihtilafının aşılması mümkün olduğu halde Yemen'de asayişin temin edilemediğini, *'ahde vefâ ve mu'âmelede 'adâlet meftûnu* olan Arapların verilen sözlerin tutulmaması halinde tutmayanlara karşı silah kullandıklarını, Sultan Abdülaziz Devri'nde Asîr Emîri üzerine asker sevk ve kalesi muhasara edildiğini, kalenin sağlam olmasından dolayı kuşatmanın günlerce sürdüğünü, istiman suretiyle kaleyi teslim etmek teklifinde bulunduğunu, neticede ahde vefa gösterilmeyerek emir ile avanesi ve efradının katledildiğini, eşyası, nükud ve kıymetli silahlarının zabtedildiğini, bundan dolayı Arapların ahde vefasızlığı görmeleri üzerine nefret ve düşmanlık hissine kapıldıklarını, Osmanlı Devleti ile Araplar arasındaki zıddiyetin başlangıcının Asîr Vakası olduğunu, sonraki süreçte adil bir idare tatbik edilemediğini, askerî ve mülkî memurların *bir hareket-i*

mu`tedilâne ve munsifâne tarîki tutmadıklarını, vergi tahsilinde haksızlıklar yapıldığını, Yemen Vilâyeti kurulduktan sonra vâlîliğe atananların bazıları askerî sınıftan oldukları için mülkî idarede tecrübesiz olduklarını, Arapları baskı altında tutma yolunu tercih ettiklerini, bunun da Yemen’de *cidâl ve kîtâli* eksik etmediğini, vukuatın birinci türünün Zeydîleri mezhep hasebiyle nüfuzu altında tutan İmam Yahya’nın Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Şâfiler ile sairleri, cihad adına fesada sevk ederek yaptırdığı saldırılar olduğunu, diğer türünün mülkî ve askerî memurlar tarafından vergi tahsili vesilesiyle şahsî menfaat temini gayesiyle yapılan haksızlıklar ve tazyikler olduğunu, isyanlar çıktıkça asker sayısını arttırmak amacıyla Anadolu’dan asker sevk edildiğini, iklim farklılığının etkisiyle gönderilen askerlerin hastalanarak telef olduğunu, asilerle yapılan muharebede de zayıfa uğradığını, kısaca iki din kardeşinin birbirini imha etmeye çalıştığını, neticede Yemen’de ve Anadolu’da nüfusun azaldığını, Yemen Vilâyeti Vâlîliği’ne atanan Tefvik Bey’in San’â’ya varmasını müteakip gönderdiği layiha kılıklı tahriratı önemli gördüğü için 27 Kasım 1904 tarihinde tezkire ile Sadâret’e takdim ettiğini, akabinde Yemen Vilâyeti’nden asilerin saldırılarına dair gelen şifre telgrafları da tezkirelerle Sadâret’e arz ettiğini, Yemen’de asayişin temin maksadıyla ihtiyaç duyulan miktarda asker gönderilmesine dair irade-i seniye çıktığını, gönderilen askerlerin Hudeyde’ye ulaşarak asileri bertaraf etmeleri ve San’â kasabasını asilerden temizlemelerini müteakip vilâyette asayişin temininin kuvvetle muhtemel olduğunu, ahalisi İslamî unsurlardan mürekkep olan Yemen’de sık sık çıkan ihtilallerin tekrarının önlenmesi için alınması gereken tedbirleri tedkik etmenin gerekli olduğunu, zira Arapların kullandıkları tüfeklerin Avrupa imalatı yeni silahlar olduğunu, Arapların silahları Avrupalılar vasıtasıyla temin ettiklerini, Nevâhî-i Tis’a’nın ahvâlîni arz ve beyan etmeye gerek olmadığını, Zeydî imamı İmam Yahya’nın Osmanlı Devleti’ne isyan etmeye devam ettiği sürece hariçten destek göreceğini, silah kuvvetiyle veyahut ıslâh suretiyle İmam Yahya istimana getirilemediği takdirde Zeydîlerden Nevâhî-i Tis’a ahalisine zarar veriliyor ve İmam Yahya Osmanlı Devleti’ne tabi değildir ve hükümet şeklinde davranmaktadır iddiasıyla saldırılara karşılık Nevâhî-i Tis’a’nın Arap şeyhleri ileri sürülerek İmam Yahya mağlup edildiği takdirde Nevâhî-i Tis’a’nın hariç bir nüfuzun altına gireceğini, askerî harekâtı müteakip Zeydî Mezhebi ve İmam Yahya meselelerinin tamamen hallolunacağını, Yemen ahalisinin zeki, okur-yazar ve yetenekli, yeraltı kaynaklarının bol, arazisinin mahsuldar olduğundan dolayı asayiş tamamen sağlandıktan sonra devletin vergi gelirlerinin artacağını ifade etti.

3.6. Hudeyde’den Alınan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Hudeyde Sancağı Mutasarrıf Vekili Salih, Hudeyde Kumandan Vekili Mirliva Yusuf ve Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini Mahmud Nedim, 3 Nisan 1905 tarihinde Hudeyde’den Dâhiliye Nezâreti’ne gönderdikleri şifre telgrafnamede;

San'â'ya hareket eden kuvvetin Mescid isimli yerde eşkıya tarafından şiddetli kuşatmaya alındığını, cebhanelerinin tükendiğini, redif askerlerinin verilen emre itaat etmeyerek hareket etmediğini, durumun son derece vahim olduğunu, Miralay İzzet Bey'le üç binbaşının şehit olduğunu, Miralay Lütfü Bey kumandasında Harâz'dan sevk edilen müfrezenin 5. Ordu askerinin ihaneti sebebiyle mevkilerini terk ederek Mefhak'a ricat ederken eşkıya tarafından ateş açılması üzerine cebhane ve erzakını terk ettiklerini, Müşir Paşa kuvvetinden 200 kadar asker silahlarıyla birlikte firar ettiklerini, firar eden kuvvetten bir top, çok miktar erzak ile 500 kadar mavzer tüfeğin eşkıya eline geçtiğini, kısaca durumun kötü olduğunu, haber almak üzere gönderilen neccablardan bazılarının asiler tarafından burun ve kulakları kesilmiş olarak geri döndüklerini, bazılarının katledildiğini, redif askerlerinin intizamsızlıklarının ve zabıtları tarafından verilen emirlere itaatsizliklerinin askerî harekâta büyük derecede olumsuz etkisi olduğunu, Müşir Paşa'nın kumandasında bulunan 8000 kişilik kuvvet ile merkez ordunun maruz kaldığı tehlikeden kurtarılmasının büyük bir gayret ve faaliyete bağlı olduğunu, merkez ordunun yardım ve imdadına kısa sürede yetişilmemesi halinde telafisi mümkün olmayan olumsuz sonuçların ortaya çıkacağını, yeni silahlarla mücehhez bir kolordunun esarete geçmesi halinde silahları ve cephanesi mükemmel olan eşkıyanın noksanlarını tamamen ikmal edeceğini, bu takdirde durumum çok daha da vahim bir hale geleceğini, askerî harekâtın başarı ile neticelenmesinin Müşir Paşa maiyetinde bulunan kuvvetin takviye edilmesine bağlı olduğunu, Yemen'de yararlılıkları meşhur olan Silifke, Karaman alayları ile daha münasip bir liva askerinin ve sahillerin muhafazası için birkaç vapurun hızlıca gönderilmesi gerektiğini bildirdi.

3.7. Südde-i Mu'allâya Takdîm Eylediğim 'Arîza Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Nisan 1905 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e arz ve takdim ettiği 'arîzada; Yemen'de çıkan isyanın teskini ve asayişin temini için etkili ve hızlı tedbirler alınmasına ihtiyaç bulunduğunu, Yemen'e taburlarla asker sevkedilmekte olduğunu, İmam Yahya'nın isyanının önceki isyanlara pek benzemediğini, asilerin elinde yeni silahlar bulunduğunu, daha önceki ihtilallerde asilerin fitilli tefenk kullandıklarını, vilâyet merkezi San'â kasabasının vâlî ve ahali ile beraber uzun süreden beri eşkıyanın kuşatması altında olduğunu, 7. Ordu Müşîri'nin San'â'yı kurtarmak için 12 tabur askerle San'â'ya gittiğini, asilerle çarpışarak kaleye girdiğini, şakîlerin onu da muhâsara altına aldığını, vilâyet dâhilindeki kaza merkezlerini de âsîlerin zabt ettiğini, müstahkem mevkileri, top, tüfenk, mühimmât, sair levâzımâtı asilerin zaptettiğini, bu sebeple Yemen'de durumun çok vahim olduğunu, Sa'da tarafında yaşayan İmâm Yahya'nın daha önce de ihtilâller çıkardığını, ancak isyanların bastırıldığını, fakat Osmanlı Devleti'nin Sa'da'da sağlam bir idare

kurmadığını, Sa'da'da kontrolü tam olarak daimî surette temin edemediğini, askerî kuvveti, askerî harekâtı müteakip geri çektiği için Sa'da'da asayiş tam olarak sağlayamadığını, iğtişâşatın tekerrür ettiğini, Müslüman kanı döküldüğünü, yeniden 40000-50000 asker gönderilmediği takdirde Yemen'deki ihtilalin tamamen bastırılamayacağını, askerî harekât ile Sa'da'ya girilerek asilerin tenkil edilmesini ve gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılmasını müteakip Yemen'de devlet otoritesinin tesisinin ve İmam Yahya'yı imhaya çalışmanın ehem ve elzem olduğunu, Ordu Müşiri ile birlikte San'â Kalesi'ne girenlerin takviyeleri için masraf sarfına rağmen çok sayıda asker gönderilmesine ihtiyaç olduğunu, Yemen'in Asîr Kıtası'ndan Hicaz'ın anahtarı olduğunu, bu sebeple devletin nüfuzunu korumak ve dört milyon Müslümanı müdafaa etmek için yapılan masrafın maddî ve manevî kazanımlar dikkate alındığında çok da önemli olmadığını, Bâb-ı Âlî'nin Yemen Meselesi'ne önem vermesi gerektiğini, altı sene önce Yemen'e giden Heyet-i Islâhiyye tarafından Sadâret'e gönderilen mühim muharrerat üzerine ilk Meclis-i Mahsûs'ta kıraat olunması notu düşüldüğü halde evrakın yıllarca Bâb-ı Âlî'de beklediğini, Yemen işlerinin müzakeresi için irade-i seniye ile başkanlığında kurulan komisyonda yenice adı geçen muharreratın mütalaa ve tedkik edilebildiğini, Yemen'de beldelerin asilerin elinden kurtarılması ve adaletin tesisi ve fesadın ortadan kaldırılmasının vacip olduğunu ifade etti.

3.8. Yemen Vilâyetinden Gelen Şifre Telgrâfnâme Sûretidir

Yemen Vilâyeti Vâlîsi Tevfik Bey 15 Nisan 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; beşerî imkânlar çerçevesinde alınan tedbirlere rağmen San'â'nın açlıktan dolayı maruz kaldığı tehlikeden kurtulmasının Müşir Rıza Paşa ile Menaha'dan hareket eden kuvvetin getireceği erzaka bağlı olduğunu, ancak ilgili kuvvetin Suriyeli efradın korkaklığı ve itaatsizliğinden dolayı erzaksız ve perişan halde San'â'ya geldiğini, kısaca mevcut ve gelen kuvvetlerle ahalinin aç ve mahsur halde bulunduğunu, San'â'da durumun son derece vahim olduğunu arz ve beyan etmeye gerek olmadığını, San'â'da hayatın devam etmesi için alınması gereken tedbirlerin araştırılmakta olduğunu, harbe elverişli askerler ile çok miktarda erzaka ihtiyaç bulunduğunu bildirdi.

3.9. Sadâret-'uzmâya Yazılan 26 Mart Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir¹²

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; Müşir Rızâ Paşa refâkatinde San'a'ya hareket eden kuvvetin

¹² Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın 8 Nisan 1905 tarihinde Huzûr-ı 'Âlî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye yazdığı tezkire için bkz. (BOA. BEO. 2561/192012, 29 Nisan 1905/23 S 1323, lef 2).

San`a`ya iki buçuk sâ`at mesâfede eşkiyâ tarafından kuşatıldığını, cebhanelerinin tükenip geri dönüş yollarının kesildiğini, redif askerlerinin emre itaatsizlik ederek hareket etmediğini, San`â`da durumun son derece kötü ve tehlikeli olduğunu, bir mîralây ile üç binbaşının şehîd olduğunu, Harâz`dan sevk edilen iki buçuk taburdan bir müfrezenin Beşinci Ordu-yı Hümâyûn askerinin korkaklığı ve hıyaneti sebebiyle mevkiini terk ederek ric`at ederken birkaç şakî tarafından tüfenk atılması üzerine cebhâne ve erzâklarını terk ettiklerini, biraz cebhâne ile iki topun kurtarıldığını, Müşîr Paşa kuvvetinden iki yüz neferin silâhlarını terk ile firâr ettiklerini, bu kuvvetin elindeki bir top ile bir hayli erzâkın bir kısmı ile 500 mavzer tüfeğinin eşkiyâ eline geçtiğini, haber almak üzere gönderilen neccâblardan bazılarının burun ve kulakları kesilerek geri gönderildiklerini, bazısının eşkiyâ tarafından katledildiğini, Müşîr Paşa kumandasındaki 8000 kişilik kuvvet ile Merkez Ordu-yı Hümâyûnu`nun maruz kaldığı tehlikeden kurtarılmasının büyük faâliyeteye bağlı olduğunu, Merkez Ordu-yı Hümâyûnu`nun imdâdına kısa süre içinde yetişilmediği takdirde telafisi kabil olmayan mahzurların ortaya çıkacağını, yeni silahlarla donatılmış bulunan bir kolordunun esârete geçmesinin silah ve cebhaneleri mükemmel olan eşkiyâya noksanlarını tamamlama imkânı vereceğini, kısaca askerî harekâtın başarılı olması için Müşîr Paşa maiyyetindeki kuvvetin takviye edilmesi gerektiğini, bu sebeple daha önce Yemen`de yararlılıkları görülen Silifke ve Karaman alayları ile uygun bir livâ askeri ve sahillerin muhafazası için birkaç vapur gönderilmesi gerektiği hususunun Hudeyde`de bulunan Yemen Vilâyeti Vâlî Mu`âvini, Hudeyde Kumandan Vekîli ile Hudeyde Mutasarrıf Vekîli`nden alınan telgrafnâmede önemle bildirildiğini, bunun üzerine belirtilen askerî başarısızlıklarla ilgili Yemen Vilâyeti Vâlî Mu`âvini`nden izahat istendiğini, 6 Nisan 1905 tarihinde cevaben alınan telgrafnamede Harâz Kaymakamı ve Kumandanından askerin San`â`ya girdiğine dair alınan bilgi üzerine Dâhiliye Nezâreti`ne bilgi verildiğini, yine aynı şekilde kuvvetin San`â`ya iki buçuk saat mesafede mahsur kaldığı bilgisinin Harâz Kumandan ve Kaymakamı tarafından verilen malumata binaen bildirildiğini, Müşîr Paşa maiyyetindeki kuvvetin erzâkının büyük kısmının eşkiyâ eline geçtiğini, erzâk nâmıyla yanlarında bir şey bulunmadığı hâlde San`â`ya girdiğini, cebhânenin tükenmesinin gece-gündüz şiddetle devâm eden harpte isrâf edilmesinden ileri geldiğini, askerin korkaklık gösterip mevki, silâh ve cebhânesini terk ettiğini, 8000 kişilik kuvveti, yine 8000 kişilik bir çetenin ihâta ettiğini, bir top, çok miktarda yiyecek ile 500 mavzer tüfeğinin eşkiyâ eline geçmesinin 5. Ordu-yı Hümâyûn`a mensûb redif efrâdının itâatten çıkıp emre itaatsizlik etmesinden kaynaklandığını, Müşîr Paşa`nın erzâksız olarak mikdârı tam olarak tahkîk edilemeyen kuvvetle San`â`ya girdiğini, San`â`daki memûrlar ile çok sayıda askerin, her türlü zorluk ve açlığa katlanarak Müşîr Paşa`nın getireceği erzâkı beklerken erzâksız San`â`ya girmesinin durumu daha güç hale getirdiğini, Harâz`daki dört taburun San`â`ya

giremeyeceğini, kısa sürede Karaman alaylarıyla diğer iki livânın imdada yetişememesi halinde San'ânın sükût edeceğini, bu durumda oradaki tüm kuvvetlerin mahvolacağını, silahlar ve mühimmât-ı harbiyyenin asilerin eline geçeceğini beyan edildiğini bildirdi. 5 Nisan 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini, Hudeyde Kumandan Vekili ve Hudeyde Mutasarrıf Vekili'nden Seraskerlik'e çekilip Seraskerlik'ten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre telgrafnamede 5. Ordu redif askerinin hıyanet, korkaklık ve küstahlığı ile mevcut durumun vehametinin tasvir edildiğini, İngiltere ve İtalya konsoloslarının vatandaşlarını korumak amacıyla Hudeyde'ye birkaç vapur çağırıldıklarını beyan ettiklerini, kendilerine vapur çağırımlarına gerek olmadığına dair bilgi verildiğini, eşkiyanın İngiliz hudûduna tecâvüze başlamaları halinde İngiltere müdahalesinin kaçınılmaz olacağını, istenilen kuvvet ile 1000 adet katırın acilen gönderilmesi gerektiğinin tekrar ifade edildiğini bildirdi. Belirtilen hususlar dikkate alındığında asker, erzak, mühimmat ve saire gönderilmesinin tabii olduğunu, Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini'ne gerekli inzibati tedbirlerin alınarak İngiltere ve İtalya konsoloslarının gemi çağırımlarına mahal bırakılmaması hususunda çalışılmasına dair emir verildiğini ifade etti.

3.10. Hudeyde'de Bulunan Yemen Vâlî Mu'âvini ve Kumandan ve Mutasarrıf Vekillerinden Müştereken Alınan Telgrafnâme Sûretleri

İlk telgrafta San'ân'dan gelen reji müdürü Lagoraki Efendi'nin ifâdesine göre San'ânın sükût ederek eşkiyâya teslim olduğu, memûrların Hudeyde tarafına gelmek üzere yola çıktığı ifade edildi. İkinci telgrafta San'ânın idarî zaafiyet ve eşkiyaya karşı koyacak kuvvet kalmaması sebebiyle teslim olduğu, İmam Yahya'nın mülkî memurlar ile askerlerden isteyenlerin eşyalarını alarak San'ân'dan çıkabileceğini, isteyenlerin de San'ân'da kalabileceğini beyan ettiği, Müşîr Paşa, Vâlî Bey ve kumandanlarla mevcut askerlerin peyderpey gelmek üzere oldukları, silah, cebhane ve toplarla mühimmâtı Şakî-i Ma'hûd'a teslim mecbûriyet hâsıl olduğu bildirildi. Üçüncü telgrafnamede Menaha'ya gelen Reji İdaresi Müdürü'nün ifadesine istinaden San'ânın teslim olduğu, memurlar, askerler ve tüccarın dört kabile halinde şahsî eşyaları ile yola çıkmalarının muhtemel bulunduğu, silahlarla sairenin imam tarafından seçilen birine teslim ettirilmekte ve imam tarafından memleket dâhilinde hububat döğdürülerek uygun fiyatla sattırılmakta olduğu, deve tedarik edemediği için muhacirlerin gelmesinin geciktiği bildirildi.

Hudeyde'den Dâhiliye Nezâreti'ne 24 Nisan 1905 tarihinde gönderilen dördüncü şifre telgrafta, 5. Ordu-yı Hümâyûn askerinin ihanetinden dolayı San'ânın sükût ettiği, sadece San'ân yolu üzerinde harekât üssü ittihâz olunan Menâha ile Hacûr askerî mevkinin elde kaldığı, bununla birlikte Menâha'nın hâkim noktalarının çoğunun eşkiyanın işgâlinde olduğu, Hacûr tarafında bulunan asilerin sâhil mıntikasındaki karakolların irtibatını, ulaşım hatlarını

kesmek ve su alınmasını engellemek maksadıyla karakollara mütemadiyen ateş etmekte oldukları, Ta'iz tarafındaki az miktardaki askerî kuvvetten hiçbir hayır kalmadığı, Taiz tarafından ilerleyecek eşkiyanın İngiliz tevâbi'âtından Nevâhî-i Tis'a'ya kadar inecekleri, büyük ihtimalle Nevâhî-i Tis'a hudûduna da tecâvüz edecekleri, o takdirde durumun İngilizlerin müdâhalesini, hatta eşkiyanın püskürtülmesi gayesiyle Osmanlı Devleti hudûdunu tecâvüz idecekleri, dağlık kısımlardaki müessif ahvâlîn daha önce alınan tedbirlere rağmen Tihame kabilelerine de suisirayet edeceği, San'â'nın elden çıkmasının kısa süre zarfında konsoloslara aksedeceğinin tabii olduğu, konsolsoların bunu vesile ittihaz ederek tebaalarının muhafazası bahanesiyle Hudeyde'ye vapurlarını getireceklerini, böyle bir gelişmenin kabileler üzerinde olumsuz etki yapacağı ve bunun ileride de zararı dokunacağı, Yemen Vilâyeti'nin karşı karşıya kaldığı felakete karşı yapılması gerekenlerin hızla tatbik edilmesi gerektiği ifade edildi.

3.11. Makâm-ı Sadâret'e Yazılan 15 Nisan Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede 24 Nisan 1905 tarihinde Hudeyde'de bulunan Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini, Fırka Kumandanı Vekili ve Mutasarrıf Vekili'nden alınan telgrafnamede bir kısım eşkiyanın Menaha ile Huceyle arasındaki yola saldırarak birkaç köyü zapt ettiği, ihtiyaçları için Huceyle'den sevk olunan yiyecekleri yağmaladığı, yolu ulaşım kesmeye teşebbüs ettikleri, bu halin devamı ile muharebe ve ulaşım yollarının kesilmesi halinde elde kalan Menaha'nın büyük bir tehlikeye maruz kalacağı hususlarının Menaha'daki Mirliva Ali Paşa ile Harâz Kaymakamlığı'ndan bildirildiği, ancak Menaha ve Huceyle'de bulunan askerî kuvvetin 7000 civarında olduğu, bu kuvvetin eşkiyanın belirtilen fiillerini engelleme kapasitesine sahip olduğu halde belirtilenin aksi istikametteki gelişmelerin 5. Ordu-yı Hümâyûn efradının bir kısmının ihanetinden ileri geldiğinin kesin olduğu, Yemen'in anahtarı mesabesinde olan Menaha'nın bilinen önem ve nezaketine karşı ileride Menaha'nın da tehlikede olduğu, bundan dolayı 7000 civarındaki kuvvetin azalan manevi kuvvetlerini tezyid, sebat ve metanetlerini tahkim etmek için Yemen'e müretteb taburların en kısa sürede yetiştirilmesi hususlarının ifade edildiğini belirtti.

3.12. Taraf-ı Sâmi-i Sadârete Yazılan 15 Nisan Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine de Yazılmıştır.

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı tezkirede; 26 Nisan 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti'nden gönderilen şifre telgrafnamede hâsıl olan mecburiyet üzerine asilerin reisi İmam Yahya ile dolaylı yapılan görüşmeler neticesinde San'â'daki silahlar, cebhane, miri eşya terkedilmek üzere hükümet ve ordu erkân ve memurlarının aileleriyle yerli olmayan diğer kişilerin ve mülkî ve askerî

memurların yetimleri ve dul kadınlarının salimen San'â'dan Menaha'ya ulaşmaları, mahsur olan mevkilere yapılan tazyiklerin kaldırılması, San'â'da mevcut askerle memurların intikalleri esnasında iaşeleri için ihtiyaçları olan zahire ve mevaşinin para karşılığında verilmesi, iki tabur askerin intikal eden kafiylelere silahlı olarak refakat etmesi hususlarında anlaşıldığı, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'ne bazı istirhamda bulunmak üzere bir yıl süreyle harbin tatil edilmesini katiyen talep ettiği, bu talebinin aceze ve nisvanın masuniyeti için kabulünün zaruri görüldüğü, ilk kafiyleyi teşkil eden 2000'den fazla askerin Erkân-ı Harbiye Reisi Mirliya İzzet Paşa refakatinde Menaha'ya doğru San'â'dan hareket ettiği, aciz kadınlarla çocukların sevkıyatı sona erdikten sonra Müşir Paşa ile kendisinin -Vâlinin- San'â'dan hareketinin mukarrer olduğu, vilâyet merkezi ile ordu merkezinin San'â'dan Menaha'ya geçici olarak nakledileceğinin bildirildiğini ifade etti.

3.13. Bâ-İrâde-i Seniye Riyâset-i Âcizîde Teşekkül İtmîş Olan Komisyonun Mazbatası Sûretidir ki Dâ'ire-i Sadâretde Eyleşmiş Kalmışidi¹³

II. Abdülhamid'in irade-i seniyesi ile Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın başkanlığında Beytûlmal Müdürü Hüsnü, Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa'nın aza olarak yer aldığı komisyon¹⁴ tarafından kaleme alınan mazbatada; Yemen'de çıkan isyanların sadece askerî tedbirlerle önlenemeyeceği, dolayısıyla mahallî meşâyihden münasiplerini istimâle etmek, istimâle edilen meşâyih ve mahallî eşrâftan hükümete sâdık olanlar ile ahali arasında sözü geçenler aracılığıyla gerekli nasihatler yapılarak İmam Yahya ve taraftarları ile bazı bedhâhların ahalide devlete yönelik hâsıl ettiği soğukluğu izale etmek, cehalet ve tesvilat ile eşkıyaya iltihak edenleri itaate almak için alınması gereken tedbirleri tespit etmek, ilaveten Yemen Kıtası'nda yapılması gereken ve daha önce yapılan tahkikat neticesinde kararlaştırıldığı halde uygulanamayan kapsamlı ıslâhâtın tatbik şeklini tespit etmek hususlarında tedkikat ve muhaberat yapmak üzere kendilerinden mürekkep bir komisyon kurulduğu, öncelikle Yemen hakkında mahallinden gelip daha önce Meclis-i Vükelâ'ya havale edildiği halde görüşülerek haklarında bir karar verilmeyerek mahfuz bulunan evrak ile layihaların Meclis-i Mahsûs'tan aldırıldığı, irade-i seniyenin ahkâm-ı münîfi

¹³ Bu uzun mazbata için bkz. (Y. A. HUS. 486/164, 4 Mayıs 1905/28 S 1323).

¹⁴ Yemen'deki iğtişâşâtın sadece askerî tedbirlerle önlenemeyeceği dikkate alınarak ahaliye, sözü geçen mahallî meşâyih vasıtasıyla nasihat yapılmasını temin etmek amacıyla Dâhiliye Nâzırı başkanlığında, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa, Hazine-i Maliye Beytûlmal Müdürü Hüsnü ve Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi'nin aza olarak yer alacağı bir komisyon kurulması için 28 Şubat 1905 tarihinde irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1431/29, (1322Z-23), 28 Şubat 1905/23 Z 1322). Sadâret, 28 Şubat 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne, Bâb-ı Meşihat'e ve Mâliye Nezâreti'ne gereğini emretti (BOA. BEO. 2516/188639, 28 Şubat 1905/23 Z 1322; BOA. BEO. 2516/188640, 28 Şubat 1905/23 Z 1322).

gereği meşâyih ve eşrâfın istimali ile itaatten çıkarılanların tekrar itaate alınması için ihtiyaç duyulan tedbirler ile yapılması gereken ıslâhât hakkındaki görüş bildirilmesi hususlarında Yemen Vilâyeti'nden bilgi istendiği belirtildi. İrade-i seniye gereği daha önce Yemen'den Rodos'a sürgün edilen Zü-Hüseyin Aşireti Reisi Nakib Salih bin Yahya'nın İstanbul'a gönderilmesi gerektiği hususunun Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'ne tebliğ edildiği, İstanbul'a gelmesi üzerine ifadesinin alındığı, daha önce Yeîmen'den Rodos'a sürülen ve yedi-sekiz ay önce irade-i seniye ile İstanbul'a getirilen Seydi Yahya bin Ahmet el-Küsî'nin ifadesinin dinlendiği, Rodos'ta ikamete memur edilen Hacce ve Hacûr Kaymakam ve Naib-i Esbakı Mehmed Efendi'den gelen mektûp üzerine maksad ve mütalaalarının Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nden istendiği, gelen cevabın irade-i seniye gereği komisyonunda müzakere edildiği, müzakere neticesinin 22 Mart 1905 tarihinde Sadâret'e bildirildiği, Yemen Vilâyeti'ne kaçak silah getirerek satanlar hakkında olunacak muamelenin istizanına ve istiman isteyenlere menfi cevap verilmesi gerektiğine dair Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden gelen tahrirat üzerine Şûrâ-yı Devlet tarafından verilen karar ihtiva eden iki adet mazbatanın komisyonunda müzakere edilerek alınan kararın Sadâret'e bildirildiği, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan aldırılan evrak arasında 1898 yılında Yemen Kıtası'na gönderilen Heyet-i Islâhiye'ye verilen talimat-ı seniye, Heyet-i Islâhiye ve Yemen Vilâyeti Vâlîsi tarafından Hudeyde'den San'â'ya kadar bir demiryolu inşasına dair takdim edilen 1 Aralık 1898 tarihli mazbata, Yemen'de ceza hukuku davalarının görülme şekli ve Şer-i Mahkemelerin tensik şekli hakkında gelen 2 Kasım 1898 tarihli üç mazbata, Yemen'de asayişin temini ve inzibatın idamesi için alınması gereken tedbirlere dair Heyet-i Islâhiye ve müştereken Bâb-ı Âlî'ye takdim edilen 21 Ekim 1898 tarihli mazbata ve vâlî, müşir ve Heyet-i Islâhiye tarafından çekilen 28 Mayıs 1899 tarihli telgrafname, Yemen Kıtası'nın dört vilâyete taksimi ve mülkî teşkilatının tesisi hakkında Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne çekilen 8 Eylül 1899 tarihli telgrafname ile gönderilen 20 Eylül 1899 tarihli tahrirat, vilâyetin ziraî durumu, ahalinin gelir seviyesi, vergi gelirlerinin arttırılmasına dair Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden takdim edilen 13 Aralık 1899 tarihli layıha, Yemen'de yapılması irade-i seniye gereği olan teşkilat ve ıslâhât hakkında Yemen Vilâyeti'yle yapılan muhaberat üzerine Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden tanzim edilen 26 Haziran 1900 tarihli mazbata ile layıha, Yemen Meselesi'nin tamamen çözülmesi ve Yemen'in terakkî ve mamuriyeti için yapılması gerekenlere dair Sultan II. Abdülhamid tarafından sorulan sual üzerine Yemen Vilâyeti'nden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim edilerek Bâb-ı Âlî'ye havale edilen 3 Temmuz 1901 tarihli tahrirat ve ekleri, asâkir-i şâhâne ile jandarmanın tefriki ve maliye memurlarının ahaliye karşı icraatlarının adil olması ve teferrüatı hakkında müşîriyetten yapılan işar üzerine Heyet-i Islâhiye ile müştereken Yemen Vilâyeti'nden gelen 5 Haziran 1901 tarihli cevabî mazbata, komisyon üyeleri Mahkeme-i Teftîş-i Evkaf Müsteşarı Hüsnü

Efendi ve Beytülmal Müdürü Hüsnü Efendi tarafından daha önce Heyet-i Islâhiye ile beraber Yemen’de asayişin temini ve isyanların önlenmesi ve Yemen’in terakkisi ile mamuriyeti hususlarında alınması gereken tedbirlere ve yapılması gereken icraata dair tanzim ettikleri layihalar, Sadâret’in Yemen’de yapılması gereken ıslâhât ve tesisata dair tebligatı üzerine Dâhiliye Nezâreti’nden kaleme alınıp 16 Ağustos 1902 tarihli tezkire ile takdim edilen talimatname, Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey tarafından genel durum hakkında yapılan tahkikat ve elde edilen sonuçları içeren mufassal tahrirat ve tahriratın takdimine ve bazı mütalalara dair Dâhiliye Nezâreti’nden Sadâret’e yazılan 27 Kasım 1904 tarihli tezkire bulunduğu ifade edildi.

Mazbatada Zü-Hüseyin Aşireti Reisi Salih bin Yahya ve Seyyid Yahya bin Ahmed el-Küsî’nin ifadeleri; Meclis-i Mahsûs-ı Vükala’dan alınan evrakın içerikleri özetlenerek Yemen’de yapılmasına lüzum gösterilen ıslâhât tedbirleri arasında ulemâ, eşrâf ve mütehayyızanın celb ve istimali, kötülükleri sabit memurlarla görevlilerin değiştirilmesi ve cezalandırılması, yerlilerin ehil ve müstehak oldukları görevlerde istihdam edilmeleri, Hudeyde’den San’â’ya kadar demiryolu hattı inşası, hukuk ve ceza davalarının görülme şekilleri ile Şeri Mahkemelerin ıslâh edilmesi, İmam Yahya ile şekavete alet olan Bilâdü’ş-Şeref sakinleri ile kabilelerin ağır şekilde tedib ve ıslâhları, Zü-Muhammed ve Zü-Hüseyin kabilelerinden Berrânî denilen eşirranın Taiz Sancağı’ndan uzaklaştırılması, Meydî, Şefîk, el-Vesîm iskelerinde birer müdürlük teşkili, yeterli sayıda asker bulundurulması sahillerin denizden ve karadan idare ve inzibat altına alınması, Cîzân sahilinin işgal ve muhafaza altına alınması, yolların meşâyih riyâsetinde mükellef amele istihdam edilerek tesviyesine başlanması, köylerde ve kasabalarda nüfusun tahrir edilmesi, idarî merkezlerde hükümet konakları inşa edilmesi, limanların ve özellikle Cibâne ve Muhâ limanının temizlenmesi, limanlarla iskelelerde rıhtımlar yapılması, Hudeyde İskelesi’nin yaptırılması, vilâyet merkezi ile liva ve kaza merkezlerine ve icap eden nahiye merkezlerine telgraf hatları çekilerek Hicaz telgraf hattına bağlanması gibi ıslâhâtların mühim olduğu ifade edilerek yapılması gerektiği ifade edilen diğer ıslâhât tek tek sayıldı. Mazbatada Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen mufassal tahrirat ile tahriratın takdimine ve bazı mütalaya dair Dâhiliye Nezâreti’nden Sadâret’e yazılan 27 Kasım 1904 tarihli tezkire özetlenerek Yemen Meselesi ile ilgili sorunların ve yapılması gereken ıslâhâtların belirtilenlerden ibaret olduğu ifade edildi. Komisyon mazbatada Yemen’de yapılması gereken ıslâhâtları mahallî ulemâ, eşrâf ve mütehayyızanın celb ve istimali, görevini suistimal eden veya yapmayan memurlar ile diğer devlet görevlilerinin değiştirilmesi ve gerektiğinde cezalandırılmaları, yerlilerden hak edenlerin ehil ve müstehak oldukları hizmetlerde istihdam edilmeleri, Hudeyde’den San’â’ya kadar devlet namına dar bir demiryolu hattı inşası ve tüm müstahdemleri Müslümanlardan mürekkep bir şirket tarafından

işletilmesi, hukuk ve ceza davalarının görülmesi ve şer'î mahkemelerin işleyişinin tensik edilmesi, İmam Yahya ile fesad ve şekavetine alet olan ahali ile kabileler ve aşiretlerin tedib ve ıslâh edilmesi, Berrânîlerin derdestiyle Taiz Sancağı'ndan çıkarılmaları, Meydî, Şefîk ve el-Vesîm iskelelerinde birer müdürlük teşkili, yeterli miktarda asker dikilerek sahillerin karadan ve denizden idare ve inzibat altına alınması, Cîzân sahilinin işgal ve muhafazaya alınması, vilâyetin güney tarafında bulunan Câh ve emsalinin inzibat ve muhafaza altına alınması, Cîzân ve Sa'da yolunun emniyet altına alınması, İmam Yahya'ya meyleden ileri gelenlerden ıslâhı mümkün olmayanların sürgün edilmesi, askerî tahsisat vilâyet gelirinden karşılancaya kadar Hudeyde Gümrüğü gelirinden karşılanması, Lece'den Hacur, Hacce, Amrân'a uğrayarak San'â'ya ve sahil tutulduktan sonra Luhayya'dan sahili takiben Asîr'e birer telgraf hattı temdidi, sahilin uygun noktalarında karakollar inşasıyla yeterli sayıda asker konulması, Nurü'l-bahr Vapuru yanında iki tane gambot tahsisi, Yemen'in dört vilâyet taksimiyle San'â, Taiz, Hudeyde ve Asîr sancaklarının birer vilâyet ittihaz edilmesi, ilgili vilâyetlerdeki bazı kazaların livaya tahvil edilmesi, Asîr'e çok uzak olan Sabya Kazası'nın Ebu Ariş Sancağı'na bağlanması, yeniden teşkili gerekecek on beş kadar kaza ile elliden fazla nahiyenin sınırları ile mevkilerinin kararlaştırılması, Sa'da ile Sa'da ve Ebu Ariş arasındaki büyük arazi askerî işgal altına alındıktan sonra Sa'da'nın idarî statüsüne Asîr Vilâyeti'nce karar verilmesi, zabitleri ile 2034 olan jandarma sayısına 2752 nefer eklenerek 7121240 kuruluş tahsis edilmesi, jandarma zabitlerini seçme ve değiştirme hususunda vilâyetlere yetki verilmesi, öncelikle İmam Yahya ve avanesinin sürülmesi, asayiş sağlandıktan sonra efradına 100 kuruluş maaş ve bir kat elbise verilmek ve yüzbaşılığa kadar olan zabıtlıklara meşâyih ve muteberan intihab ve tayin olunarak asakir-i muvazzafa adında 400-500 mevcutlu dört tabur teşkil edilmesi, her vilâyete ikişer mühendis ile dört vilâyete bir Nâfia Müdürü tayin edilmesi, fenni memurların maaşlarıyla sair masraflarının hazineden veya umum vilâyât bedelât-ı nakdiyyesinden karşılanması, şehir ve kasabalarda lüzumu kadar ibtidaî ve rüşdî mektepleri, vilâyet merkezlerinde yatılı birer idadî ve sanayi mektepleri ile birer dârülmualimîn açılması, her vilâyete birer Maârif Müdürü tayin edilmesi ve birer Maârif Meclisi teşkil edilmesi, vilâyet dışına ihraç edilen kahveden 250 kiloluk yükten 2 kilonun devlet adına alınması, maârif hissesinin istifası, naiblerin tayinlerinde mahallî lisanı bilmelerinin dikkate alınması, vâlîlere, kaymakamlara kadar memurları azl ve tayin yetkisi verilmesi, kamu binaları inşa hususunda vâlîlere mezuniyet verilmesi, bir ziraat memuru, birkaç bağçevan, tütün ve cividin zer' ve terbiyesine vâkîf bir kişi gönderilmesi, hariçten tohumlar ve fidanların tedarik edilerek ahaliye dağıtılması, bir nümune tarlası tesisi, yollarla köprülerin meşâyih riyâsetinde mükellef amele istihdam olunarak tesviye ve tamir ettirilmesi, meşâyih aylık 200-300, mükellef amele haftada beşer kuruluş ücret verilmesi, nehirlerin menbaları ile yollarının yeniden açılması,

ovalarda ve vadilerde burgu ile su çıkarılması, artezyen kuyuları açılması ve çoğaltılması için birkaç mühendisin gönderilmesi, Tihame'de sedler inşa ve kuyular kazıldıktan sonra Mısır, Amerika, İzmir ve Adana pamuklarından yeterli miktarda tohum getirilerek ahaliye ücretsiz dağıtılması, pamuk ekimi ve hasatı hususunda tecrübeli bir kişinin gönderilmesi, mevcut limanların, özellikle Hudeyde'ye yarım saat mesafede bulunan Cibâne ve Muhâ limanlarının temizlenmesi, limanlarla iskelelerde ve Hudeyde'den Cibâne'ye kadar olan sahilde rıhtım inşa edilmesi, yolun şose olarak tesviye edilmesi, Hudeyde İskelesi'nin yaptırılması şeklinde sayıldı.

Mazbatada Yemen Vilayeti Vâlîliği esnasında Hüseyin Hilmi Paşa ve Heyet-i Islâhiye tarafından gerekli tedkikat ve müşahede mahallinde yapılarak Yemen'de tatbiki gerekli görülen ve tek tek tespit edilen ıslâhât tedbirleri ile daha sonra Şûrâ-yı Devlet tarafından ortaya konulan ıslâhât tedbir ve mütalaalarının komisyonda tek tek ele alındığı, ıslâhât tedbirlerinin büyük kısmının geçerliliğini koruduğu ve tatbikinde fayda bulunduğu belirtilerek ilgili tedbirler tek tek sayıldı. Mazbatada Yemen Vilâyeti'nden alınan bilgiye göre isyan halinde bulunanların, İmam Yahya tarafından aylıkla istihdam edilen Zeydî asiler, iğtişasattan gasb ve yağma ve darb ile istifadeye düşen işi gücü yeri yurdu olmayan çöllerde ve dağlarda yağma ile yaşayan zümre ile hükümete muti olduğu halde asilerin tehdid ve zorlamaları ile asilere katılmak zorunda kalanlar olmak üzere üç kısım olduğu, ilk iki zümrenin maddi ihtiyaçtan dolayı da şekavete iştirak ettikleri, İmam Yahya'dan aldıkları birer ikişer riyal kadar maaşın biraz fazlasını hükümetten almaları halinde saf değiştirecekleri, işleri-güçleri olsa şekaveti terk edecekleri, iğtişasat teskin olunduktan sonra nafi tesisat ve teşkilata teşebbüs olunmak yanında jandarma ve özellikle nizamiye efradı kayd ve tahriri için tergebata mübaderet edilmesinin ehem ve akdem görüldüğü ifade edildi.

Mazbatada belirtilen ıslâhâtların yapılması için finansmana ihtiyaç olduğu, uzun süreçte elde edilecek kazancın yapılan masrafları karşılayacağı, sadece askerî tedbirlerle yetinilmesi halinde sorunların tekerrürünün mukarrer olduğu, ıslâhât yapılması halinde dört milyondan fazla İslam ahalinin kazanılması yanında hazinenin vergi gelirlerinin artacağı, kısa süre önce Yemen Kıtası'nın üç vilâyete taksim edildiği, Yemen'e bir Heyet-i Teftîşiye gönderildiği, bir talimat tanzim edildiği için iğtişasatın imha edileceğinin muhakkak olduğu, talimatta yer alan ıslâhâtın yapılmasının zaruri bulunduğu, bu mazbatada belirtilip de talimatta yer almayan hususların tatbik edilmesi için Heyet-i Teftîşiye'ye tevdi edilmesi gerektiği, Yemen işlerine merci olmak üzere koordinasyonu sağlamak amacıyla daimî bir komisyonun teşkili hususlarının Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülerek alınan kararın mazbata ile Mâbeyn-i

Hümâyûn Başkitâbeti'ne arz edilmesi ve neticenin Dâhiliye Nezâreti ile ilgili dairelere tebliğ edilmesi gerektiği ifade edildi.

3.14. Mâbeyn Başkitâbetine

30 Mayıs 1905 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı arzıda; Yemen ile ilgili işlere bakmak üzere başkanlığında Kâtib-i Sânî-i Şehriyârî İzzet Paşa, Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâlisi Abidin Paşa'dan mürekkep bir komisyonun Yıldız Sarayı'nda toplanması için irade-i seniye çıktığı hususunun 22 Mayıs 1905 tarihinde şifahen tebliğ edildiğini, aynı tarihte komisyonun Mâbeyn-i Hümâyûn'da ilk toplantısını yaptığını, Yemen ile ilgili bazı meselelerin görüşüldüğünü, ikinci toplantının 25 Mayıs 1905 tarihinde perşembe günü yapılmasına karar verildiğini, 25 Mayıs 1905 tarihinde Saray-ı Hümâyûn'a gittiğini, önce Abidin Paşa'nın ve daha sonra İzzet Paşa'nın toplantıya geldiğini, İzzet Paşa'nın komisyon toplantılarının Bâb-ı Âlî'de yapılması hususunda irade-i seniye çıktığını tebliğ ettiğini, İzzet Paşa da davet olunarak Cumartesi günü Bâb-ı Âlî'de Dâhiliye Nezâreti'nde Abidin Paşa da dâhil olduğu halde toplantı yapıldığını, Yemen Vilâyeti'nden ve Heyet-i Teftîşîyye Riyâseti'nden bazı hususlarda izahat istenmesine karar verildiğini, bilindiği üzere Yemen Meselesi'ne ait hususlara Bâb-ı Âlî tarafından hak ettiği önem verilmediği için Yemen'deki mevcut durumun meydana geldiğini, 6-7 ay önce Yemen'de acilen tedbir alınmasına dair Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e tezkire yazıldığı halde tezkirenin Meclis-i Vükelâ'da okutulmadığını, daha sonra başkanlığında Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa, Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi ve Beytûlmal Müdürü Hüsnü Efendi'den mürekkep Dâhiliye Nezâreti'nde irade-i seniye ile teşkil ve inikad edilen komisyonda yapılan görüşmeler neticesinde Yemen'de yapılması gerekli görülen ıslâhât ve teşkilatı ihtiva eden mufassal mazbata tanzim edildiğini, bir suretinin 5 Mayıs 1904 tarihli tezkire-i hususi ile Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim edildiğini, mazbatanın usul gereği Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi ve alınacak kararın bildirilmesi için Sadâret'e tevdi edildiğini, ancak Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek hakkında karar verilmediğini, Yemen'de yaşanan menfi durumun Bâb-ı Âlî tarafından meseleye karşı gösterilen müsamahat ve tevhürattan kaynaklandığını, başkanlığında teşkil edilen ikinci komisyonun önce Mâbeyn-i Hümâyûn'da toplanması emredildiği halde sonra Bâb-ı Âlî'de toplanması gerektiğinin tebliğ edildiğini, kendisinin komisyon riyâsetinden affını istediğini bildirdi.

3.15. Südde-i Seniye'ye 'Arîza-ı Husûsiyye'¹⁵

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 30 Mayıs 1905 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği hususî arzıda; halifeye itaatın Müslümanlara vacib

¹⁵ Bu 'arîza-ı husûsiyye için bkz. Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323, lef 1.

olduğunu, halifeye muhalefet edenlerin hain olduğunu, İmam Yahya'nın isyanına meşruiyet vermek için Yemen ile Hadramut arasındaki kabileleri yanına çekerek Hadramut sâdât ve ulemâsından fetva talep ettiği halde olumsuz cevap aldığını, bu sebeple İmam Yahya'nın isyanının sadece Zeydîlerce desteklendiğini, bununla birlikte İmam Yahya'nın önemli bir gücü teşkil ettiğini, ya gücünün tamamen kırılıp dağıtılarak perişan edilmesi ya da istimali tarikine gidilmek gerektiğini, İmam Yahya izale edilse dahi yerine Zeydîlerin bir başkasını imam intihab edeceklerini, yedi sene önce İmam Yahya'nın babası Hamidüddin'in izalesi ya da imalesi şıklarından hangisine maruz bırakılması gerektiğini Yemen Vilâyeti Vâlîsi'ne gizlice sorduğunu, ancak her iki seçeğenin de tatbikinün mümkün olmadığını, Tanzimat Dönemi öncesinde isyan çıkması üzerine asilerin ya askerî kuvvet ile imha edildiklerini ya da menfaat temin edilmek suretiyle isyanın bitirildiğini, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'nden bazı istirhamatta bulunduğu, tazimat arzettiğini, kendisine olumlu cevap verilmesi halinde Müslüman kanı akıtılmasının önleneyeceğini ve isyanın sona ereceğini, Osmanlı Devleti'nde muhtelif mezheplere mensup Müslim ve Gayrimüslim ahalinin adalet ve şefkat içinde yaşadıklarını, İmam Yahya'nın istihale yolunda kullanılmasının kan dökülmesinden daha iyi olduğu kanaatini taşıdığını, Asîr'de Âiz Ailesi'nden Şeyh Ali'nin emaret iddiasında bulunarak tahrikâta başladığına, kabileleri itaatine aldığına dair haberler alınmaya başladığını, en kısa sürede Hicaz'a yakın olan Asîr'deki fesadın önlenmesi ve İmam Yahya Meselesi'nin çözülmesi gerektiğini ifade etti.

3.16. 'Atebe-i 'Ulyâya 'Arîza-ı Husûsiyye

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Haziran 1905 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği hususî arizada; Yemen'deki isyan bastırılarak sükûnetin sağlanmasının mülkî ve askerî tedbirler alınmasıyla mümkün olduğu için askerî ve mülkî olmak üzere irade-i seniye ile teşkil edilen iki komisyonun koordineli çalışması gerektiğini, Hicaz civarında ortaya çıkan fesadın genişlediği takdirde Arabistan kıtasının adeta ateş topuna döneceğini, askerî idarenin kuvvet ve şiddet, mülkî idarenin tedbirden ibaret olduğunu, *reîs-i 'usâtı tenkîl ile yerlere geçirmek lâzım* geldiğini, fakat İmam Yahya'nın ortadan kaldırılması halinde yerine başka bir imamın geçeceğini, dolayısıyla İmam Yahya'nın ortadan kaldırılmasının meselenin çözümü için çok fazla bir önem ifade etmediğini, İmam Yahya'ya isyanda tabiiyet edenlerin mikdarının 700000 ile 1000000 olduğunun tahmil edildiğini, bunları tamamen ortadan kaldırmanın da mümkün olmadığını, askerî harekâttan önce kendilerini nedâmet ve ilticâyâ getirecek bir tedbir alınması fikrinde olduğunu, Halife II. Abdülhamid tarafından *ulu'l-emre* itaate dair Arapça ve Türkçe beyannanme ile ahalinin inkıyada davet edilmesi, yine beyannameyle davete icabet etmeyip isyana devam edenlerin şediden cezalandırılacaklarının ilan edilmesi, af ve aman dilemeleri için ahaliye bir süre

verilmesi gerektiğini, bu esnada askerî harekâta da devam edileceği için af ve merhamet dileyenlerin artmasının muhtemel olduğunu, İmam Yahya'ya ve Âiz'e *vesâ'it-i mahsûsa ile vesâyâ icrâsı ile yetinilmeyip* ilannamenin San'â, Asîr ve Yemen Vilâyeti'ndeki kabilelerin reisleri ile şeyhlerine de dağıtılması gerektiğini, Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslim pek çok mezhebe mensup milletler olduğunu, bunların şeyhleri ile reisleri ve ruhanî reisleri bulunduğunu, her sınıf ve kavmin mezheplerini koruyarak müsterih olarak yaşamakta olduğunu, devlet açısından önemli olanın farklı din ve mezhep mensuplarının itaat dairesinde yaşamaları hususu olduğunu, bu bağlamda Zeydî Mezhebi'ne mensup olanların ve bunlara mezhep reisi bulunmasında herhangi bir sakınca olmadığını, Zeydî Mezhebi Reisine hakimane surette şimdiye kadar teveccüh gösterilmemiş olmasının, Zeydîlere daimi surette hasmane bakılmasının ve kabile şeyhleri arasında nüfuz ve itibarlı olanlara hürmet gösterilmemesi ve maaş-ikramiye ile tatyiblerinin müstelzim tutulmamasının isyan etmelerinde temel sebep olduğunu, Yemen gairesinin teskini ve devlet otoritesinin tesisi için belirtilen tedbirlerin alınmasını gerekli gördüğünü beyan etti.

3.17. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine Tezkire

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 17 Temmuz 1905 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne gönderdiği tezkirede; Asîr tarafında zaferin müyesser olduğunu, Asîr'de emâret iddiasıyla isyan eden Ali'nin biraderinin 70-80 kişiyle birlikte teslim alındığını, diğer avanesinin askerler tarafından tarumar edildiğini, Asîr İsyanı'nın reisi olan Ali'nin Aiz Kabilesi'ne mensup ve Asîr Kıtası'nın daha önce emiri olan Muhammed'in oğlu olduğunu, Asîr'e Sultan Abdülaziz Devri'nde asker sevk edildiğinde Asîr Emîri Muhammed'in Asîr Kıtası'nı teslim etmek için Kumandan Paşa'ya müracaat ettiğini, Asîr Kalesi'nin zabtedildiğini, ancak Kumandan Paşa'nın Emîr Muhammed'i gece katl ve silahları ile teslim olan adamlarını itlaf ettiğini, Emîr Muhammed'in kıymetli malları ile eşyasını gasb ettiğini, bu elim olayın hala hatırlardan çıkmadığını, asi Ali'nin esir düşen biraderine iyi muamele etmek suretiyle nedamet ve ilticaya tergiib etmek gerektiğini, bu vesile ile Asîr Emîri Muhammed'e daha önce yapılan zulmün telafisine çalışılması gerektiğini, Ali'nin isyandan el çekeceğini, Müslümanlar arasında kan dökülmesine hacet kalmayacağını, Mekke Emiri'nin de Ali'nin taltif edilmesi gerektiğini arz ettiğini, Yemen'de *'adl ve ihsân mu'âmelesi ibrâz edilmez* ise Arapların itaatte tutulamayacağını ve karışıklıkların sona erdirilemeyeceğini meydana gelen ihtilallerin isbat ettiğini, daha önceki tarihlerde Yemen'in idaresi hakkında Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne mufassal arzalar takdim ettiğini ifade etti.

3.18. Yemen Vilâyeti Vekâletine Yazılan Tahrîrât Sûretidir

3 Aralık 1905 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne yazdığı tahrirata; Heyet-i Tefîsiyye'ye verilen

talimatnamede gösterildiği üzere Yemen Kıtası'nın irade-i seniye ile üç vilâyete taksim edildiğini, yeni vilâyetlerin vâflilerinin intihab ve tayininin kararlaştırıldığını, talimatnamede Yemen'de yapılacak ıslâhât ve teşkilatın açıkça belirtildiğini, San'â'nın geri alındığını ve diğer yerlerin zabt edildiğini, asilerin tedib edildiğini, firarda olan İmam Yahya'nın en kısa sürede tepelenmesi ve Sa'da ile havâlîsinin işgalden kurtarılması muhtemel olduğu için talimatname gereğince yerlilerden memur istihdam edilmesi ve ahalinin refah ve saadetini temin edecek icraatların hemen yapılmasının güzel sonuçları olacağı mülahazasıyla Mâbeyn-i Hümâyûn'da müteşekkil komisyon kararıyla mütalaalarının sorulması üzerine vilâyetten cevaben 31 Ekim 1905 tarihinde gelen telgrafnamede ilgili talimatnamenin muhteviyatı hakkında bilgi olmadığı için suretinin gönderilmesi, İmam Yahya'nın takibinin neticelendirilmesinin dört-beş ay alacağı için teşkilatın tehir edilmesi, Şehâre ve Sa'da tarafları istila olduktan kaza ve nahiyelerin teşkili, memur tayini için Heyet-i Tefüşkiye'nin zat-ı devletlerine tefriki, teşkilatta Asîr'in ve Seraskerlik'e bildirilen askeri tertibatın dikkate alınması, telgraf hattının Asîr'den Sa'da'ya kadar uzatılması için 4000 demir direk ile tel ve sair levazimatın hazır edilmesi, askeri nakliyatın hızlandırılması, Aden'den Nevâhî-i Tis'a hududuna doğru tesisine başladıkları haber alınan hattın ticarî ve siyasî zararlarının ortadan kaldırılmasına medar olmak için San'â'ya kadar bir demiryolu hattı tesis edilmesinin göz önünde bulundurulması lüzumunun bildirildiğini, Heyet-i Teşftişkiye'nin görevlerinin gönderilen talimatta açıkça belirtildiğini, Seraskerlik'e bildirilen askerî tertibatın daire-i askeriyece dikkate alınacağını tabî olduğunu, Yemen, Asîr ve Hicaz sahillerinden Sığra'ya kadar telgraf istasyonları tesis edilmesi halinde Yemen, Asîr, Sa'da ve Hicaz kıtalarının muhaberat bakımından birbirleri ile irtibat kurucağının vilâyetten gelen diğer telgrafnamede bildirildiğinden dolayı Asîr'den Sa'da'ya telgraf hattı uzatılması keyfiyetinin ona bağlı olduğu için Telgraf ve Posta Nezâreti ile muhabere edilmekte olduğunu, teşkilatta Asîr'in dikkate alınması ve Hudeyde'den San'â'ya kadar demiryolu hattı temdid edilmesi hususlarında Mâbeyn-i Hümâyûn'da müteşekkil komisyonca riyâset ve Bâb-ı Âlî'ce nezâret sıfatıyla gerekli muamelenin takip ve ikmal edilmesinin mukarrer olduğunu, Yemen Kıtası'nın dört milyondan fazla nüfusu olduğundan bir vilâyet ile idaresinin güç olduğunu, Yemen'in vilâyetlere taksimi hususunda daha önce de irade-i seniye çıktığını, takibat-ı cariyenin olumlu neticelenmesini müteakip teşkilatın icra edilmesinin uygun olduğunu, Sa'da ve havâlîsi zabt edilmeden takibata son verilmesinin uygun olmadığını, İmam Yahya'nın merkezi ve fesad kaynağı olan Sa'da ve havâlîsinin teshir ve Yemen Kıtası'nın asilerden temizlenmesinin memul olduğunu, İmam Yahya'nın geri çekilmesi sebebiyle kabileler ve aşiretler nezdinde itibarı kalmadığını, mahallî reisler ve şeyhlerin yıllardır mazhar oldukları lütuf sebebiyle hükümete meyl ve sadakatlerinin arttığını, Zeydîlerin mezhep ve meşrepleri dahl ve taarruzdan

masun kalmak şartıyla İmam Yahya'yı terk ve redd ile yerine Zeydî Cemaati Reisi adıyla diğerini intihab ve hükümetin tasdikine arz etmeleri yolunda nasihat ve ihtarlarda bulunularak Zeydîlerin İmam Yahya'yı red ve terk ederek yerine yeni bir imam intihab etmelerini sağlamak gerektiğini, bu hususta Zeydîlerin teşvik edilmelerinin vilâyetten beklendiğini, Yemen'de 700000 raddesinde Zeydî bulunduğunu, Zeydîlerin imam namında bir mezhep reisleri olduğunu, imamları vefat ettiğinde yerine itikadları gereğince diğerinin geçtiğini, yapılması gerekenin intihab edecekleri reisin devletçe tanınması, kendilerinin münasip hizmetlerde istihdam edilmeleri olduğunu, Zeydî reisinin hükümetin tasdikinden geçmesi ve kabile ve aşiret reisleri ile diğer ileri gelenlerin uygun hizmetlerde istihdam edilmeleri halinde Yemen'de asayişin önemli ölçüde temin edileceğini ifade etti.

3.19. Yemen Vilâyetinden Alınan Şifre Telgrafnâme

Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey, 3 Ocak 1906 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Feyzî Paşa'dan alınan tahriratta; Cebel-i Yezîd ile Hâşid arasındaki Lûmî Köyü'nde gizlenen çok sayıda eşkıyanın yapılan çatışma neticesinde itlaf edildiği, 30 Aralık 1905 tarihli tahriratta da Sünneteyn'de Ahmed bin Kâsım'ın kumandasında toplanan 1500'den fazla eşkıya ile şiddetli bir muhabere meydana geldiği, asilerin 200'den fazla zaiyat verdiği hususlarında bilgi verildiğini, asilere karşı kazanılan zaferlerin vilayetin her tarafında ilan edildiğini, vilâyet merkezi civarındaki kabilelerin hareketlerinden şüphelenilmesi üzerine gerekli mülkî ve askerî tedbirler alındığını, San'â ve civarında asayişin berkemal olduğunu, Ahmet Feyzî Paşa'dan alınacak malumatın peyderpey bildirileceğini ifade etti.

3.20. Bu Dahî

Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini 3 Ocak 1906 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Müşir Feyzî Paşa'dan 1 Ocak 1906 tarihinde alınan tahriratta; Ceraf'ta mahsur kalan askerlerin salimen Sünneteyn'e aldırıldığına, Hâşid Kabilesi yeniden şekavete başladığı için terbiyelerine başlanılmak üzere Sünneteyn'in merkez ittihaz edildiğine dair bilgi verildiğini ifade etti.

3.21. 'Atebe-i 'Ulyâya Takdîm Kılınan 'Arîza Sûretidir¹⁶

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 12 Ocak 1906 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği arizada; Yemen Vilâyeti'nde asayişin tamamen sağlanamadığı ve asiler silahlarını tamamen terketmediği halde Şehare mevkiini muhasara eden ve asileri kısmen hezimete uğratan Müşir Feyzî Paşa'nın vilâyet merkezine döndüğünü bildirdiğini, askeri kuvvetlerin arttırılmasını istediğini, ancak tekrar asker gönderilmesine gerek olmadığını, asilerin işgaline uğrayarak

¹⁶ Bu 'arîza sûreti için bkz. BOA. Y. PRK. DH. 13/77, 13 Ocak 1906/17 Za 1322, lef 1.

istirdad edilen yerlerin muhafaza edilmekle yetinilmeyerek gerekli ıslâhâtın yapılmasının uygun olduğunu, irade-i seniye ile Yemen işlerine bakmak üzere teşkil edilen komisyona memur olduğunu, ancak asker tertibatına dair vukufiyeti bulunmadığını, Yemen’de tahminen dört milyon İslam ahali bulunduğunu, devlete itaat etmeyen 700000 kişinin Zeydî mezhebine mensup olduğunu, bunların Sa’da namıyla bilinen merkezdeki İmam Yahya’nın nüfuzu altında bulduklarını, Sa’da’da hiçbir zaman hükümet idaresinin tesis edilemediğini, asilerin reisi İmam Yahya’nın Sa’da’dan kalkıp San’â şehrinin taziyeye cesaret ettiğini, San’â’da vâlî ve müşir, erkân ve mevcudu ve harb mühimmatı ile istila ettiğini, İmam Yahya’nın başıbozuk avanesiyle isyan ettiğini, merkezi olan Sa’da’ya askeri harekât yapılarak girilmediği takdirde fesadın devam edeceğini, son 45 yılda Yemen Kıtası’nda asayişin daimi surette tamamen sağlanamadığını, yeniden asker gönderilmesi ve istenen ıslâhât ve teşkilatın yapılmasının masraf sarfını gerektirdiğini, bununla birlikte Yemen’de her türlü askeri ve mülki tedbirin gecikmeden alınması gerektiğini ifade etti.

3.22. Yemen Hey’et-i Teftîşiyesi Riyâsetine 14 Şubat Sene 1321 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafının Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa Yemen Heyet-i Teftîşiyesi Riyâseti’ne, 22 Şubat 1906 tarihli telgrafa cevap olarak 27 Şubat 1906 tarihinde gönderdiği şifre telgrafta; Zeydî şeyhlerinden Kâsımî’nin İmam Yahya ile daha önce akdettiği mukavele süresi sona erdiğinden Hâşid tarafında bulunan İmam Yahya’nın niyet ve hareketleri ile Kâsımî’nin İmam Yahya’ya karşı kıyam edip etmeyeceği anlaşılacak amacıyla gerekli tahkikatın yapılması için ikramiye ve hafiye tahsisatından 200 liranın sarfına izin verilmesine dair Heyet-i Teftîşiyeye Riyâseti’nden gelen telgraf üzerine 200 liranın sarfı için izin istendiğini, emir verildiğinde acil olarak cevap verileceğini, kırk yıldan fazla bir süreden beri Yemen’de devamlı surette asayişin temin edilemediğini, bu durumun Zeydîler nazarında imamın lider olarak görünmesi ve az sayıda Yemenli’nin devlet hizmetinde istihdam edilmesinden kaynaklandığını, İmam Yahya’yı *itmâ ve iknâ sûretiyle veyâhûd karşıtı bulunması me’mûl şeyhler delâletiyle dâ’ire-i mülâyemete getirmenin imkândan* uzak olmadığını, son gelişmeler üzerine İmam Yahya’nın Zeydîler nezdinde itibar ve nüfuz kaybettiğini, belirtilen hususlarla ilgili mütalaaların bildirilmesi ve Kâsımî’nin İmam Yahya’ya karşı muhalefeti gerçek ise gücünün İmam Yahya’yı düşürmeye yetip yetmeyeceği hakkında bilgi verilmesi gerektiğini ifade etti.

3.23. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 17 Şubat Sene 321 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 2 Mart 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti’ne yazdığı tezkirede; İmam Yahya’nın Zeydî resiliğine seçildiği sırada Sa’da taraflarındaki Zeydî şeyhlerinden Kâsımî ile aralarında

yaptıkları mukavelenin süresinin bittiğini, Şeyh Kâsımî'nin Sa'da tarafındaki Zeydîlerle İmam Yahya aleyhine hareket edeceğine dair haber alındığına dair Yemen'deki Heyet-i Teftîşîye Riyâseti tarafından bilgi verildiğini, bazı mütalaalarını havi Heyet-i Teftîşîye Müfettişî'ne cevaben telgrafname gönderildiğini, bu telgrafnamenin ekte takdim edildiğini, Feyzî Paşa tarafından gönderilen telgrafnamede Sa'da tarafında İmam Yahya ile Duhyânî adında bir seyyid arasında muhabere meydana geldiği, Duhyânî'nin çatışmadan galip geldiği, Sa'da'da Setare Kalesi'ni zaptettiği, İmam Yahya'nın sergerdesi Seyyid Ahmed'i Kâsımî'nin katlettiği, çok miktarda silah, cebhane, erzak, iki top ele geçirdiği, reislerinden otuz kişiyi katlettiği, çok sayıda kişiyi esir aldığı, İmam Yahya'nın asilerinin Sa'da tarafında hezimete uğradığı hususlarında bilgi verildiğini, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti askerine yenilmesini müteakip Duhyânîye mağlup olduğunu, Kâsımî'nin de aleyhinde harekete hazırlandığını, bunların da aşiretler ve kabileler nezdinde İmam Yahya'nın itibar ve gücünün kalmadığını gösterdiğini, Zeydîlerin direnişlerinin İmam Yahya ve diğer fesad ehlinin mefsedetleri eseri olduğunu, Yemen'de dört milyondan fazla Müslüman ahali bulunduğunu, ahalinin devletin yanına çekilmesi halinde ehl-i fesadın mefsedetlerinin etkisiz hale geleceğini, İmam Yahya'nın itibar ve nüfuz kaybetmesinden ve meydana gelen ihtilafattan istifade edilerek İmam Yahya aleyhinde hareket edenlerden en itibarlı ve nüfuzlu olan kişinin devlet yanına çekilmesi, bu kişinin Zeydîler tarafından Zeydî kabileleri reisi olarak seçilmesi ve reisliğinin devlet tarafından tasdik edilmesi yolunda etkili tedbirler alındığı takdirde Yemen Meselesi'nin çözümünde mesafe katedileceğini, bu sayede daha fazla Müslüman kanı akmasına mani olunacağını, Feyzî Paşa ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti ile mütalaalarını paylaştığını, kendilerinden görüşlerini istediğini ifade etti.

3.24. Yemen Hey'et-i Teftîşîyesi Riyâsetine 19 Şubat Sene 321 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 4 Mart 1906 tarihinde Yemen Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; Yemen'e gönderilecek askerin kararlaştırılan mikdarından Dâhiliye Nezâreti ve komisyonun bilgisi olmadığını, daha önce 8000 kişi olarak tertib edilmesine karar verilen yeni askerin mikdarının 12000'e çıkarılarak sevk edilmesine dair irade-i seniye çıktığını, ilgili vilâyetlere gereğinin yapılması hususunda tahrirat yazıldığını, İmam Yahya'nın büyük bir kuvvetle mahvedilmesi ve isyan halindeki Zeydîler'in istimanının kuvvetle muhtemel olduğunu, bu maksadın hâsıl olması için istenen mikdarda askerin Yemen'e gönderilmesi gerektiğini, İmam Yahya ile Kâsımî arasındaki mücadeleden istifade edilmesinin zaruri olduğunu, İmam Yahya'nın reislikten ıskat edilmesi, Zeydîlere, Kâsımî'yi reis seçtirterek reisliğinin devletçe onaylanması hususlarında Kâsımî ile

taraflarlarının ikna edilmesi ve bu tasdik in usul haline getirilmesi gerektiğini ifade etti.

3.25. Yemen Vilâyeti Vekâlet-i Celîlesine 24 Nisan Sene 1322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir Hey'et-i Teftîşîye Riyâsetine de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 7 Mayıs 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği telgrafnamede; Kâsımî'nin talepleri hakkında Yemen Vilâyeti'nden gelen bilgi ve mütalaaların II. Abdülhamid'e arz edildiğini, ilaveten Sadâret'e bilgi verildiğini, Kâsımî'nin devlete hizmet etmeyi temin ve taahhüd eylediği, Osmanlı Devleti askeri ile hareket etmek istediği, mahzur görülmediği takdirde Osmanlı Devleti askeri ile İmam Yahya üzerine hareket edebileceği, ancak İmam Yahya'nın ortadan kaldırılması halinde Kâsımî'nin şekavet icra edebileceği dikkate alınarak şimdiden gerekli tedbirlerin alınması gerektiği, yapacağı hizmetlere mukabil taltifi gerektiğince tedricen taltifinin uygun olacağı, irade-i seniye gereğince gereğinin yapılması ve İmam Yahya'nın ortadan kaldırılmasından sonra Kâsımî'nin şekavette bulunabileceği ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınması, maslahatın itina ile takip edilmesi gerektiği ifade ve beyan edildi.

3.26. Yemen Vilâyeti Vekâletine 5 Haziran Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Sûretidir Hey'et-i Teftîşîye Riyâsetine de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, 18 Haziran 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; Heyet-i Teftîşîye'nin Hudeyde'de daha fazla kalmasına gerek olmadığını, daha önce Taiz'e giderek Taiz'in ahvâlîni ve vilâyetin teşkilat suretini tedkik eylediği gibi Asîr'e de giderek tedkikat yapması ve tatbiki mümkün ıslâhâtın kararlaştırması için Heyet-i Tüftîşîye Riyâseti'ne tebligat yapıldığını, asıl önemli olanın Yemen'de asayiş ve emniyetin istikrarı ve muhalefetin izalesi ile devlet tarafından yapılmakta olan fedakârlıklara nihayet verilmesi olduğunu, yeni tertib olunan askerin sevk edilmesi ve askeri tedbirlerin alınması yanında Duhyânî ile İmam Yahya'nın celb ve istimaleleri çaresinin aranması gerektiğini, aski takdirde sadece askeri tedbirlerle netice alnamayacağını, Duhyânî ile İmam Yahya arasındaki mücadeleden devlet menfaatine istifade edilmek amacıyla daha önce teşebbüs edilen tedbirlerin takibi ile nezdlerine memurlar gönderilerek celb ve istimalelerinin teminine çalışılması ve elde edilecek neticenin bildirilmesi hususunda Meclis-i Vükelâ kararı üzerine irade-i seniye çıktığını, bu hususta daha önce vilâyete ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne tebligat yapıldığını, ilgili memurların vilâyetten gönderilerek netice hakkında bilgi verilmesi gerektiğini bildirdi.

3.27. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 10 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir Taraf-ı Sâmî-i Sadâret-penâhîye Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne ve Sadâret'e 23 Ağustos 1906 tarihinde yazdığı tezkirede; Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden alınan şifre telgrafta İmam Yahya ile yapılan muhabere üzerine verdiği cevapta tebliğ edilen hususlar hakkında görüşülmek üzere güvenilir iki kişinin gönderilmesini beyan ettiği, bununla maksadının ifsâdâtına vesile ittihaz etmek olduğu, Kâsımî'ye nakdi yardım olarak verilecek 20000 riyalin tedarikine çalışıldığı hususlarında bilgi verildiğini, 15 Ağustos 1906 tarihli tezkirede Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne İmam Yahya'nın cevabi mektûbundan maksad ve fikrinin tamamen anlaşılammakta olduğu için mektûbunun ibaresiyle aynen gönderilmesi, İmam Yahya aleyhinde Kâsımî'nin taslit edilmesi için 20000 riyalin acilen Kâsımî'ye gönderilmesi gerektiğine dair tavsiyede bulunulduğuna dair bilgi verildiğini, İmam Yahya'dan alınan cevabın aşağıya nakledildiğini, Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden alınan telgrafnamede İmam Yahya'nın ifsâdâta devam etmekle ve gayrı layık tabirler kullanmakla birlikte külliyetli adam tertib ederek vilâyete sevk edememekte olduğu, hudud civarında çetelerin adedini tezyid ve askeri mevkilere uzak yerlerden bazı kişileri dağa kaldırırcasına tutturup götürmekte olduğu, bundan da nüfuzunun azalmakta olduğunun anlaşıldığı, Kâsımî'ye verilecek 20000 riyalin tedarik edildiği, ilgili meblağın Kâsımî'ye verilmek üzere Ahmed Paşa'ya teslim edildiği, Kâsımî'den cevap alınuncaya kadar gelmekte olan askerlerin kıtalar ve taburlara tevzi ve irsal ve rediflerin peyderpey iade edilmesi ile iştiğal olunacağı, askeri harekâtın tehir olunarak Kâsımî'den alınacak cevaba göre gereğinin bildirileceği hususlarında bilgi verildiğini, İmam Yahya'dan alınan mektûbun tercümesinin ekte takdim edildiğini, istediği iki memurun talimat verilmek suretiyle gönderilmesinde sakınca olmadığını, Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bir veya iki tecrübeli memurun İmam Yahya nezdine gönderilmesi, Kâsımî'ye gönderilen paranın hızla ulaştırılması, Kâsımî'ye karşı İmam Yahya'nın, İmam Yahya'ya karşı Kâsımî'nin hüsn-i idaresi esbabının istikmali hususlarında tebligat yapıldığını, alınacak cevapların peyderpey arz edileceğini ifade etti.

3.28. Leff İdilen Mektûb Sûret-i Mütercemesi

İmam Yahya, Müşîr Ahmed Feyzî Paşa'ya hitaben yazdığı mektupta; 1 Temmuz 1906 tarihli mektûbun ulaştığını, II. Abdülhamid'in Yemen ahalisine nasıl baktığının ve Hz. Muhammed hakkındaki muhabbetinin anlaşıldığını, riyâset davasında olmadığını, harekâtına sebebini din gayreti olduğunu, emri maruf ve nehy-i anilmünkerden başka bir emeli bulunmadığını, görüşme yapmak üzere nezdine iki kişi gönderilmesi gerektiğini, sevap dairesinden çıkmayacağını ve padişaha muvafakattan udul etmeyeceğini ifade etti.

3.29. Yemen Vilâyeti Vekâletine 10 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 23 Ağustos 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; İmam Yahya'nın verdiği cevabın okunduğunu, mektûptan isyan maksadında olduğuna dair bir mana çıkarılmadığını, istediği iki memurun talimat-ı lazime verilerek gönderilmesinde bir mahzur olmadığını, zaten buna dair daha önce irade-i seniye çıktığını, istimalisini istihsal edebilecek iktidarda bir veya iki memurun İmam Yahya nezdine gönderilmesinin uygun olduğunu, Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin tecrübesi dikkate alındığında uygun olduğunu, Kâsımî'ye verilecek 20000 riyalin tedarik ve tevdiinin memnuniyet verici olduğunu, ancak paranın Kâsımî'ye isali esbabının istikmalinin temin edilmesi gerektiğini, Kâsımî'ye karşı İmam Yahya'nın, İmam Yahya'ya karşı Kâsımî'nin hüsn-i idaresinin gerekli olduğunu, güzel sonuçlar alınmasının beklendiğini bildirdi.

3.30. Vekâlet-i Müşârünileyhâya 14 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 27 Ağustos 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; 23 Ağustos 1906 tarihinde İmam Yahya nezdine iki memur gönderilerek görüşülmesinin uygun olduğunun taraflarına bildirildiğini, konunun Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşüldüğünü, İmam Yahya nezdine iki memur gönderilmesinin tasvip edildiğini, Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin uygun olacağına karar verildiğini, görüşmede memurların hareket tarzına dair bir talimat kaleme alınarak memurlara verilmesi gerektiğini, her insan gibi İmam Yahya'nın da bir emeli olduğunu, kendisine elindeki silahları teslim etmesi ve bulunduğu mevkiyi terk ederek istediği yerde oturması yönünde teklif edilmesi ve teklifin itimat etmeyeceği tarzda olması halinde oradan derhal ayrılmayacağını, ayrılması halinde Zeydî Mezhebi gereğince ya Kâsımî'nin ya da bir başkasının imamlığa geçmesinin ve gelecek Zeydî reisin adet üzere Zeydîler nazarında kendini göstermek için öncelikle isyan etmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu, bu takdirde yapılan bu teşebbüsten fayda temin etmek yerine yeni gaileler çıkabileceğini, Müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep olmanın bir Müslüman için uygun olmadığını, bir dini reise din kardeşinin kanını akıtmasının yakışmadığını, bu hususların İmam Yahya'ya güzelce izah edilmesi gerektiğini, İmam Yahya'ya, bulunduğu yerde ve cemaati arasında mezheplerince işlerine bakmak, tecavüz etmemek, itaatten çıkmamak üzere kendisinin Zeydî Cemaati reisi tanınacağı, rütbe, nişan, maaş verileceği, kendisinden sonra reisliğe geçecekler için de benzer şekilde yapılması hususlarının ifade edilmesi fikrinde olduğunu, keyfiyet kararlaştırıldıktan sonra

memur gönderilmesinin daha uygun olacağını, acilen mülhazalarının bildirilmesi gerektiğini ifade etti.

3.31. Taraf-ı Sadâret-penâhîye Yazılan Eylül Sene 322 Târîhli Tezkire Sûretidir¹⁷

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Eylül 1906 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; Yemen Vilâyeti Vekâti'nden gönderilen İmam Yahya'nın cevabından isyanda ısrar ettiğine dair bir mana çıkarılamayacağı, görüşmek üzere nezdine istediği iki memurun gönderilmesinde sakınca olmadığı, tecrübeli iki kişinin nezdine gönderilmesi, Kâsımî ile İmam Yahya'nın birbirlerine karşı kullanılması gerektiği hususlarında Yemen Vilâyeti'nin bilgilendirildiğine dair 23 Ağustos 1906 tarihinde Sadâret'e malumat verildiğini, İmam Yahya'nın gönderilen mektûbunun tercümesinin de arz edildiğini, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ tarafından İmam Yahya nezdine iki memurun bir an önce gönderilmesine, gönderilecek kişilerden birinin Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa olmasının uygun olacağına karar verildiğini, bunun üzerine Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne, gönderilecek memurlara, İmam Yahya'ya söylemeleri gerekenlerin ve İmam Yahya'nın muhtemel cevaplarına karşı vermeleri gereken cevapların anlatılması gerektiğini, İmam Yahya'ya elindeki silahları teslim etmesi, bulunduğu mevkiyi terk ederek istediği bir yere gitmesi şeklinde bir teklifte bulunulması halinde teklifi kabul ederek bulunduğu yerden hemen ayrılmayacağını, bulunduğu yeri terketmesi halinde Zeydî Mezhebi gereğince Kâsımî'nin yahut bir başkasının imamlığa geçmesi ve imamlığa geçecek kişinin nüfuzunu göstermek için isyan etmesinin muhtemel olduğunu, bu takdirde İmam Yahya'dan kurtulmak isterken bir başka gailenin zuhur edeceğini, bundan dolayı İmam Yahya'ya Müslümanlar arasında kan akıtmanın doğru olmadığı, Resullullah'ın evladından bulunduğunu iddia eden kişiye din kardeşlerinin kanını akıtmasının yakışmayacağı şeklinde ifadelerde bulunulduktan sonra bulunduğu yerde kalarak cemaati arasında mezheblerce işlerine bakması, tecavüz ve tahatti etmemesi, itaat dışına çıkmamak üzere Zeydî Cemaati Reisi olarak tanınması, rütbe, nişan ve maaş ile taltif edilmesi tarzında tekliflerde bulunulmasının meselenin çözümü için daha mantıklı olduğunu, bu hususta mütalaa bildirilmesini istediğini ve devletçe kesin karar verildikten sonra İmam Yahya nezdine memurlar gönderilmesinin daha uygun olacağını bildirdiğini; Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden gönderilen telgrafnamede, Heyet-i Teftîşiye Reisi ve Vâlî Muâvini ile konunun görüşüldüğü, gönderilecek memurlara verilecek talimatın sadece İmam Yahya'nın isteklerini öğrenmek olduğu, alınan cevabın arz edileceği ve alınacak cevaba göre hareket edileceği şeklinde cevap verildiğini, telgrafnamede ayrıca imamlık iddiasında bulunarak isyan edenlerin genelde

¹⁷ Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 21 Eylül 1906 tarihli tezkire için bkz. BOA. Y. A. HUS. 506/94, 22 Eylül 1906/3 Ş 1324, lef 2.

Zeydîlerle meskûn yerlerin kendileri tarafından idare edilmesini, naiblerin kendileri tarafından intihab edilmelerini istedikleri, bu hususlarda mezuniyet-i kâmile olmadıkça ve gerekli irade-i seniye çıkmadıkça talimat verilmesinin mümkün olmadığı, İmam Yahya'ya gönderilen mektûba cevap alınamadığı hususlarına yer verildiğini, İmam Yahya'nın nezdine adam istemekteki maksadının kendisine yapılacak teklifin mahiyetini anlamak ve kendi meramını anlatmak gibi görülmekle birlikte maksadının bundan ibaret olamayacağını, bu takdirde iki adamını hükümet nezdine göndermeyi tercih etmesi gerektiğini, gönderilecek memurlara hükümetin meramını anlatmaları için söylemeleri gerekenlerin bildirilmesi zarureti bulunduğunu, gönderilecek memurların İmam Yahya'ya sırf Zeydîlerin yaşadığı yerlerde naib ve müftülerin tayin ve azilleri ile vergilerin toplanma şeklinin kararlaştırılacak surette yapılmasının uygun olacağı hususlarını ifade etmeleri, kabul etmesi halinde irade-i seniye sürecinin başlatılarak neticesinin tebliğ edileceğini, kabul etmemesi halinde ifadelerinin Müşir Paşa'ya bildirileceğini ifade ederek dönmeleri gerektiğini, daha önce çıkan irade-i seniye gereğince Kâsımî nezdine de memurlar gönderilerek fikrinin anlaşılması gerektiğini, Kâsımî kuvvetçe İmam Yahya'ya muadil olduğu için hükümetin tekliflerini Kâsımî'nin kabul etmesi ya da yapacağı tekliflerin devlet menfaatine olması halinde Kâsımî'nin Zeydî Cemaati Reisi tanınarak İmam Yahya aleyhine taslit ile İmam Yahya'yı tedibe memur edilebileceğini, her iki tarafa yapılan tekliflerin gizli tutulması gerektiğini, bu hususların Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bildirilmesi gerektiğini düşündüğünü, meselenin ehemmiyetine binaen gereğinin bir an önce yapılması gerektiğini bildirdi.

3.32. Taraf-ı Sâmi-i Sadâret-penâhiye Yazılan 27 Eylül Sene 1322 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 10 Ekim 1906 tarihinde Sadâret'e takdim ettiği tezkirede; İmam Yahya ile görüşmek üzere Heyet-i Teftîşîye Azası Mehmed Paşa ve ulemâdan iki zatın gönderilmesine Meclis-i Vükelâ'da karar verilmesi üzerine irade-i seniye çıktığını, gereğinin Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bildirildiğini, Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'nden cevaben alınan telgrafnamelerde; meselenin çözülmesi için her türlü tedbirin alınmaya çalışıldığı, İmam Yahya tarafından gönderilen mektûpta vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey'in gönderilmesinin istendiği, sadece Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin maksadın hâsıl olmasına mani olabileceği, Seyyid Yahya tarafından gönderilen ilk mektûpta iki memurun gönderilmesi istendiği halde daha sonra gönderilen mektûpta memurların Ammare'nin doğu tarafında ve Raydah'dan iki saat mesafede bulunan Şeybara'ya gönderilmesinin istendiği, buna göre İmam Yahya'nın nezdine memur gönderilmesini hâlâ arzu etmediği, pederi zamanındaki iğtişâşatta İmam Yahya'nın esir olarak uzunca bir süre Mehmed Paşa'nın nezdinde kaldığı, Mehmed Paşa'nın haline vâkıf olduğundan

dolayı Mahmud Nedim Bey'in memur tayin edilmesini istediği, kendisinden övgüyle bahsettiği, Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Duhyân Köyü'ne gönderilerek İmam Yahya'nın gönderdiği adamlar vesatetiyle maksad ve fikrinin öğrenilmesine çalışılmasına lüzum görüldüğü, Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Mahkeme-i Şeriye Azası Abdülkadir Efendi ve diğer icab edenlerle birlikte San'a'dan Amrân'a doğru hareket ettirildiği ve orada yapılacak görüşme üzerine nezdine kadar memurlar gönderilmesini kabul ettiği halde ayrıca gereğinin yapılacağı hususlarına dair bilgi verildiğini, Mahmud Nedim Bey'in İmam Yahya nezdine gönderilmesi daha önce uygun bulunmamasına rağmen önceki tarihlerde Seyyid Yahya nezdine gönderilmesi, bu işe memuriyetinin İmam Yahya tarafından arzu edilmesi, Mehmed Paşa'nın vaktiyle Seyyid Yahya'yı esir almış olması gibi hususlar dikkate alındığında görüşmelere katılmasının uygun bulunduğunu ifade etti.

3.33. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 1 Teşrîn-i Evvel Sene 322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir Taraf-ı Sâmî-i Sadâret-penâhîye de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 14 Ekim 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne ve Sadâret'e takdim ettiği tezkirelerde; İmam Yahya'nın gönderdiği kişilerle Raydah'ta görüşen Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği iki tahriratta; Seyyid Yahya tarafından gönderilen Seyyid Mehmed el-Hâdî, Seyyid Abdullah ve Hâşidli Seyyid Ahmet bin Kâsım'la Şeybara mevkiinin ilerisinde görüştükleri, adamları tarafından memuriyetlerinin irade-i seniyeye müstenid olup olmadığının sorulduğu, cevaben memuriyetlerinin irade-i seniye emri olduğunu ifade ettikleri, görüşmeye gelme amaçlarının sorulması üzerine Seyyid Yahya'nın Yemen Vilâyeti'ne gönderdiği mektûpta maksadını anlatmak için iki memur gönderilmesini talep ettiği cevabının verildiği, meramını iletme üzere İmam Yahya tarafından kendilerine izahat ve talimat verilmiş olması gerektiğinin ifade edildiği, buna karşılık ellerinde İmam Yahya tarafından verilmiş talimat olmadığı, neccâb vasıtaıyla talimat isteyeceklerini ifade ettikleri, talimat gelinceye kadar beklemek üzere Raydah'a döndükleri hususlarını ifade ettikleri, bunun üzerine Heyet-i Teftîşîye Reisi ile görüşüldükten sonra Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'ya cevap yazıldığı, cevapta; II. Abdülhamit'in şefkat ve merhameti eseri olarak Müslüman kanı akıtılmasını önlemek amacıyla geldiklerini tekrar İmam Yahya'nın göndereceği kişilere ifade etmeleri, İmam Yahya'nın taleplerinin makul bulunması halinde kabul olunacağını beyan etmeleri, itilafın sağlanması için gerekli gayret ve hassasiyeti göstermeleri hususlarına yer verildiğinin Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden bildirildiğini ifade etti.

3.34. Yemen Vilâyeti Vekâletine 18 Teşrîn-i Evvel Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgraf Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 31 Ekim 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği telgrafnamede; Kâsım Duhyânî'ye gönderilen meblağ üzerine bazı ifadelerine ve taleplerine dair gönderilen tafsilatın ulaştığını, ancak Sa'de taraflarında fesada devam eden İmam Yahya'nın boyun eğdirilerek devlete bağlandığı takdirde desiselerinin önüne geçileceği hususundaki mütalaalarının anlaşılmadığını, mütalaarını en kısa sürede açıkça bildirmesini tekiden ifade etti.

3.35. Taraf-ı Sadâret-penâhîye Fî 26 Teşrîn-i Evvel Sene 1322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Kasım 1906 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; İmam Yahya'nın celb ve istimali ve Müslüman kanı akıtmasını önlemek amacıyla nezdine memurlar gönderilmesi ve anlaşma sağlanması, aksi takdirde askerî destek vermek suretiyle Kâsımî vasıtasıyla İmam Yahya'nın etkisiz hale getirilmesi için Kâsımî nezdine memurlar gönderilmesi hakkında Meclis-i Vükelâ'da karar alındığını, alınan kararın tatbiki için irade-i seniye çıktığını, Vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey ile Heyet-i Teftîşîye Azası Mehmed Paşa'nın İmam Yahya'nın istimaline memur edildiğini, İmam Yahya'nın adamları ile görüşüklerini, Yemen Vilâyeti'nin görüşmeden netice alınmadığına dair bilgi verdiğini, kırk yıldan beri Yemen'de asayişin temini için Anadolu'dan çok sayıda asker gönderildiğini, hazinece çok masraf yapıldığını, iklim şartlarının da olumsuz etkisiyle gönderilen askerlerin çoğunun şehit olduğunu, bu hususlar dikkate alınarak Yemen Vilâyeti'nden, meselenin çözümü için başka tedbir almanın mümkün olup olmadığına dair bilgi istendiğini, Yemen Vilâyeti'nden verilen cevapta; Kâsımî'ye askeri destek verilerek İmam Yahya'nın etkisiz hale getirilmesi gerektiğinin ifade edildiğini, İmam Yahya'nın elindeki rehinelere toplara, toplamakta olduğu paraya güvendiğini, isyandan vazgeçmeyeceğinin anlaşıldığını, artık kendisini celb ve istimaleye çalışmanın anlamı kalmadığını, İmam Yahya'yı askeri hareketle yerinden etmenin gerekli olduğunu, hasmı olan ve hayli kuvveti bulunan Kâsım Duhyânî'yi askeri destek vererek İmam Yahya aleyhinde taslit etmenin faydalı olacağını, Kâsım Duhyânî'yi Zeydî Cemaati Reisi nasb ve tayin etmenin, maaş, nişan ve rütbe ile taltif etmenin, gerekirse halen kontrol altında bulunmayan yerleri bir sancak halinde tanzim ederek mutasarrıflığını kendisine vermenin uygun olduğunu, İmam Yahya'yı perişan etmesini teşvik için Kâsımî nezdine memur gönderilerek belirtilen lütufları bildirmek, Müşir Feyzî Paşa'nın istediği esterlerle askerler ve talep edilen paranın vapurla gönderilmesi gerektiğini, belirtilen hususların Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da acilen görüşülmesinin zaruret arz ettiğini bildirdi.

3.36. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine Yazılan 6 Kânûn-ı Evvel Sene 322 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 19 Aralık 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı tezkirede; İmam Yahya nezdine gönderilen memurların takdim ettikleri tafsilat üzerine Yemen Vilâyet'ten görüş istendiğini, alınan cevapta; İmam Yahya'yı nasihat ve müzakere yoluyla istimaleye çalışmaya gerek kalmadığı, askeri kuvvetle yerinden edilmekten başka çare görülmediği, Anadolu'dan asker göndererek külli masraf yapmak yerine Kâsım Duhyânî'yi Zeydî Cemaati Reisi nasb ve tayin, rütbe, maaş ve nişan ita, gerekirse idare altında bulunmayan yerleri bir sancak şeklinde tanzim ederek mutasarrıflığına tayin etmenin uygun olacağı, İmam Yahya'yı askeri yardım da yapılarak perişan etmesi hususunda belirtilen teklifleri kendisine iletmek suretiyle teşvik etmek amacıyla Kâsım Duhyânî nezdine memur gönderilmesi, kendisinin İmam Yahya'yı ortadan kaldırmaya davet edilmesi hususlarının beyan edildiğini, bu hususlara dair Sadâret'e bilgi verildiğini, konunun Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşüldüğünü, tanzim olunan mazbatanın Sadâret tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne arz edildiğini, henüz irade-i seniyesi çıkmadığını, ehemmiyeti sebebiyle irade-i seniyeeye bir an önce iktiran edildiğini bildirdi.

3.37. İrâde-i Seniye-i Hilâfet-penâhîyi Mübellağ Başkitâbetden Gelen Tezkire-i Husûsiyye Sûretidir

Aralık 1906-Ocak 1907 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'nden irâde-i seniye-i mübellağ gönderilen tezkire-i husûsiyede; Meclis-i Vükelâ'da İmam Yahya'ya karşı rütbe, nişan ve maaş verilerek Kâsım Duhyânî'nin taslit edilmesi için nezdine memur gönderilmesi, hükümetçe istihdam şeklinin tayin olunması, askeri destek verilerek Kâsımî'nin İmam Yahya'ya karşı galip gelmesinin temin edilmesi yönünde alınan kararları havi mazbatanın II. Abdülhamit tarafından görüldüğü, II. Abdülhamid'in; Yemen'deki iğtişâstın ya hâricin teşvikleri ya da memurların yolsuz hareketlerinden kaynaklandığına yönelik rivayetler bulunduğunu, bu sebeple alınması gereken en etkili tedbirlerin hâricin teşvikâtına meydan verilmesi ve memurlar tarafından gayet müstakimâne çalışılması olduğunu, Kâsımî'nin desteklenmesinin ileride isyan edebileceği ihtimali dikkate alındığında çok da doğru olmadığını, ahalinin ifsadâttan korunması, müstakim ve namuslu memurların istihdam edilmesi, suistimâlâtın önünün alınması, Yemen'de ticâret, zirâat, sanâyinin gelişmesi, servet ve mamuriyetin artması için tedbir alınması, vergilerin hakkaniyetle toplanması, mülkî idâre ile askerî idârenin ayrılarak vâlîliğe mülkiyeden muktedir ve faal birinin atanması, kumandanlığa da aynı şekikde gerekli vasıfları taşıyan bir ferikin tayin edilmesi gerektiğini, meselenin Meclis-i

Mahsûs-ı Vükelâ'da yeniden müzakere edilerek alınacak kararların mazbata ile tekrar arz edilmesi gerektiğini beyan ve emr ettiği belirtildi.¹⁸

3.38. Sâdır Olan İrâde-i Seniye Üzerine Mâbeyn-i Hümâyûn'da Teşekkül İden Komisyondan Bî't-tanzîm Bâ-mazbata 'Arz ve Takdîm Olunan Lâyıha ve Ta'lîmât Sûretidir

Mazbata

Mâbeyn-i Hümâyûn'da irade-i seniye ile teşkil edilen ve Sadâret Müsteşarı Mehmed Ali, Ticâret ve Nâfia Nâzırı Zihni ve Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'dan oluşan komisyon tarafından tanzim edilen mazbatada; II. Abdülhamid'in amacının memleketi imar etmek ve ahalinin refah seviyesini arttırmak olduğu için Yemen ahalsinin de terakki ve terfihi için gerekli ıslâhât teşebbüslerinin keyfiyet ve mahiyetini tayin etmek üzere Yemen'den irade-i seniye ile bazı mahallî ulemâ ve eşrâfın İstanbul'a getirilerek II. Abdülhamid'e Yemen ahalsinin temenni ve istirhamlarını içeren istida takdim ettiği, ilgili evrakın tedkiki ve gereğinin yapılması için alınması gereken tedbirleri kararlaştırmak üzere komisyonun kurulduğu, yapılan tedkikat ve müzakereler neticesinde takdim edilen istida evrakı mündericatında bazı tadilat yapılarak bir ıslâhât layıhası tanzim edildiği, layıhada teşkil olunacağı gösterilen Heyet-i Teftîşîye-i Dâimî'nin vazifelerini beyan etmek üzere bir talimatname kaleme alınarak layıha ile birlikte Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim kılındığı, layıhanın Yemen ahalsinin temennileri ve talepleri üzerine devletin hukuk ve menfaatleri dikkate alınarak tanzim olunduğu, layıhanın mündericâtının esâsen, hâlen ve mevkie uygun olup olmadığının Meclis-i Vükelâ tarafından tedkik ve müzâkere edilmesine ve icraatın *istikrâr-ı sükûna ta'lîki yâhûd hemen icrâsı* hususunun Meclis-i Vükelâ'ca müzâkere edilmesine bağlı olduğu, layıha hakkında çıkacak irâde-i seniyenin ahkâm-ı münîfine göre gereğinin yapılmasına karar verildiği, Yemen Vilâyeti ile ilgili hususların gereğinin hızlıca yapılması için Bâb-ı Âlî'de bir Heyet-i Takîbiye tayiniyle Yemen'den merkez dairelere gönderilecek muharrerât ve telgrafnâmelerin hülâsalarıyla târihlerinin Heyet-i Takîbiye'ye gönderilmesi hususunun icab edenlere bildirilmesine ve Heyet-i Takîbiye tarafından her ay bir icmal tanzim edilerek Bâb-ı Âlî'den Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne arz edilmesine karar verildiği ifade edildi.

Yemen Vilâyetine 'Â'id Lâyıha-ı Islâhiye¹⁹

Islâhât Layıhasında Me'mûrîn-i Şer'iyyenin Sûret-i İntihâb ve Ta'yînleri, Me'mûrîn-i Mülkiye ve Mâliyenin Sûret-i İntihâb ve Tayînleri, Mevâd-ı

¹⁸ Mehmed Memduh Paşa, teşebbüslerden sonuç alınamadığını, Yemen Meselesi'nin çözüme kavuşturulamadığını, üçüncü defa Mâbeyn-i Hümâyûn'da bir komisyon daha kurulduğunu belirtir (Mehmed Memduh Paşa, 1325: 119).

¹⁹ Yemen Vilâyeti'ne 'Â'id Layıha-ı Islâhiye için bkz. (BOA. Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327).

Islâhiyye, Umûr-ı Nâfi'a ve Zirâat ve Maârif, Umûr-ı Evkâf, Umûr-ı Mâliye ve Jandarma başlıkları altında esaslı düzenlemelere yer verildi.

Yemen Hey'et-i Teftîşiyesi Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'limâtıdır²⁰

Talimatta, seyyâr olarak mahkemeleri ve resmî dâireleri daimâ devr ve teftîşe mecbur olan Yemen Heyet-i Teftîşiyesi'nin görevleri on yedi maddede ayrıntılı olarak tarif edildi.

Sonuç

Mehmed Memduh Paşa, bürokrat bir aileye mensup olmanın avantajlarını, iyi bir eğitim ve yetenek ile birleştirerek II. Abdülhamid Devri'nde Dâhiliye Nâzırlığı'na kadar yükseldi. II. Abdülhamid Dönemi'nde isyanın eksik olmadığı üç bölgeden biri olan Yemen'de asayişin temini için alınan tedbirlerde Dâhiliye Nâzırı olması hasebiyle önemli rol oynadı. 1895 yılından Ağustos 1908 tarihine kadar Dâhiliye Nâzırı olarak görev yaptı. 1904 yılından itibaren Yemen'de artan karışıklıklar ile ilgili olarak alınması gereken tedbirleri kararlaştırmak üzere riyâseti altında üç komisyon kuruldu. Bu komisyonlarda Yemen Meselesi ile ilgili önemli çalışmalar yapıldı. Eserde 1904 yılından itibaren 1906 yılı sonuna kadar yaşanan gelişmeler ve yapılan çalışmalar belge odaklı ortaya konmaktadır. Mehmed Memduh Paşa üç yıllık süreçte yaşanan gelişmeleri, sürecin bir parçası olarak kendisine de yer yererek ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserinin mukaddimesinde 1895 yılından itibaren Yemen'de yaşanan gelişmeler üzerinde ana hatları ile durmakta, Yemen Meselesi'nin ana mevzularını ele almaktadır. Zeydî Mezhebi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırı iken sık sık Sadaret ve II. Abdülhamid'e arzular takdim etmiş, Yemen Tarihi ve Meselesi ile bizzat ilgilenmiştir. Esasında Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla arz ve takdim ettiği tezkire ve arzuları da kendi telifi olarak kabul etmek mümkündür. Eserin büyük bölümünde Dâhiliye Nâzırı ve komisyon başkanı olarak kaleme alınan evraka aynen yer verilmiştir. Mukaddimedede, bu belgelerin Hazîne-i Evrâk'ta olduğunu belirtir. Çalışmada, Osmanlı Arşivi'nde ilgili belgelerin önemli bir kısmı tespit edilerek dipnotlarda künyeleri belirtilmiştir. Eser, büyük ölçüde belge neşrine dayanması, yazarın müşahede ve kanaatlerini içermesi bakımından da önem taşımaktadır. Bununla birlikte eserin, sağlam bir metodoloji ve temel bir problematik üzerine inşa edilmiş analitik bir çalışma olarak görülemeyeceği aşıkardır. Lakin eser, her haliyle Yemen Meselesi üzerine yapılacak çalışmalarda göz ardı edilmemesi gereken bir birinci el kaynak niteliğini haizdir.

²⁰ Yemen Vilâyeti He'yet-i Teftîşiyesi Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'limâtıdır için bkz. (BOA. Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327).

Kaynakça

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Belgeleri

BEO. 1123/84202, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 1123/84203, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 1123/84204, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 2516/188639, 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

BEO. 2516/188640, 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

BEO. 253397, 21 Ağustos 1908/23 B 1326.

BEO. 2561/192012, 29 Nisan 1905/23 S 1323.

BEO. 2570/192703, 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323.

BEO. 266831, 27 Mayıs 1909/7 Ca 1327.

BEO. 7950, 18 Kasım 1892/27 R 1310.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri

DH. MKT. 1891/35, 19 Kasım 1891/16 R 1309.

DH. MKT. 2414/120, 16 Ekim 1900/21 C 1318.

DH. MKT. 2606/126, 27 Kasım 1904/19 N 1322.

DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327.

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri

DH. MUİ. 158/59, 28 Mayıs 1912/11 C 1330.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri

DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85.

Dâhiliye Nezâreti Siyâsî Kısım Belgeleri

DH. SYS. 54-1/2-14, 16 Mayıs 1911/17 Ca 1329.

Sadâret Dîvân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri

A. DVN. 172/5, 30 Ekim 1861/25 R 1278.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Askerî

İrâde. Askerî. 85/57 (1327Ca-107), 24 Mayıs 1909/4 Ca 1327.

1255-1309 Yılları İrâdeleri, Dâhiliye

İrâde. Dâhiliye. 1130/88237, 9 Nisan 1889/8 Ş 1306.

İrâde. Dâhiliye. 1233/96568, 7 Temmuz 1891/30 Za 1308.

İrâde. Dâhiliye. 1251/98133, 1 Aralık 1891/28 R 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1253/98322, 2 Aralık 1891/29 R 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1253/98353, 8 Aralık 1891/6 Ca 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1295/102305, 17 Temmuz 1887/25 L 1304.
İrâde. Dâhiliye. 480/32276, 1 Kasım 1861/27 R 1278.
İrâde. Dâhiliye. 656/45658, 18 Eylül 1872/15 B 1289.
İrâde. Dâhiliye. 692/48384, 3 Aralık 1874/23 L 1291.
İrâde. Dâhiliye. 709/49647, 20 Ekim 1875/20 N 1292.
İrâde. Dâhiliye. 739/60461, 1 Ocak 1877/15 Z 1293.
İrâde. Dâhiliye. 839/67467, 16 Kasım 1881/23 Z 1298.
İrâde. Dâhiliye. 869/69478, 13 Kasım 1882/2 M 1300.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Dâhiliye

İrâde. Dâhiliye. 1299/30 (1310R-31), 16 Kasım 1892/25 R 1310.
İrâde. Dâhiliye. 1310/10 (1311C-10), 13 Aralık 1893/4 C 1311.
İrâde. Dâhiliye. 1328/38 (1313Ca-50), 6 Kasım 1895/18 Ca 1313.
İrâde. Dâhiliye. 1354/7, (1315Za-47), 21 Nisan 1898/29 Za 1315.
İrâde. Dâhiliye. 1424/23, (1322R-48), 4 Temmuz 1904/ 20 R 1322.
İrâde. Dâhiliye. 1431/29, (1322Z-23), 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Husûsî

İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 16 Temmuz 1904/3 Ca 1322.
İrâde. Hususi. 129/7, (1323Ra-08), 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323.
İrâde. Hususi. 131/116, (1323Ca-116), 29 Temmuz 1905/26 Ca 1323.
İrâde. Husûsî. 19/11 (1311C-011), 13 Aralık 1893/4 C 1311.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Taltîfât

İrâde. Taltîfât. 119/5 (1315R-075), 2 Eylül 1897/4 R 1315.
İrâde. Taltîfât. 148/39 (1316R-123), 22 Ağustos 1898/4 R 1316.
İrâde. Taltîfât. 156/41 (1316C-189), 13 Kasım 1898/28 C 1316.
İrâde. Taltîfât. 181/87 (1317 Ra-087), 13 Temmuz 1899/4 Ra 1317.
İrâde. Taltîfât. 232/12 (1318B-162), 12 Kasım 1900/19 B 1318.
İrâde. Taltîfât. 240/50 (1318L-050), 28 Ocak 1901/7 L 1318.

Îrâde. Taltîfât. 245/25 (1318Za-150), 9 Mart 1901/18 Za 1318.
Îrâde. Taltîfât. 291/76 (1320N-076), 23 Aralık 1902/22 N 1320.
Îrâde. Taltifat. 373/22, (1323B-119), 2 Eylül 1905/2 B 1323.
Îrâde. Taltîfât. 58/8 (1312M-108), 29 Temmuz 1894/25 M 1312.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Tekâüd Sandığı

Îrâde. TKS. 2/17 (1311M-2), 30 Temmuz 1893/16 M 1311.
Îrâde. TKS. 20/65 (1326N-10), 14 Ekim 1908/18 N 1326.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 128/14, 26 Mayıs 1909/6 Ca 1327.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1081/74, 4 Ekim 1908/8 N 1326.

Zaptiye Nezâreti Belgeleri

ZB. 353/2, 3 Eylül 1908/21 Ağustos 1324.
ZB. 495/33, 27 Mayıs 1909/14 Mayıs 1325.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı

Y. A. HUS. 486/164, 4 Mayıs 1905/28 S 1323.
Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323.
Y. A. HUS. 506/94, 22 Eylül 1906/3 Ş 1324.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Kamil Paşa Evrâkı

Y. EE. KP. 32/3171, 8 Ağustos 1908/10 B 1326.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perâkende Evrâkı Arzuhâller ve Journaller

Y. PRK. AZJ. 46/114, 29 Mart 1903/29 Z 1320.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perâkende Evrâkı Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı

Y. PRK. DH. 13/75, 17 Kasım 1905/19 N 1323.
Y. PRK. DH. 13/77, 13 Ocak 1906/17 Za 1322.
Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Posta ve Telgraf Nezâreti Marûzâtı

Y. PRK. PT. 17/82, 26 Nisan 1898/4 Z 1315.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Yıldız Esâs Evrâkı

Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Umûm Vilâyetler Tahrîrâtı

Y. PRK. UM. 76/81, 31 Temmuz 1905/28 Ca 1323.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadâret Resmî Marûzât Evrâkı

Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315.

Araştırma Eserleri

Akalın, D.-Şimşek, K. (2017). Yemen Vâlîsi Ahmed Muhtar Paşa Dönemi ve Yemen’de Osmanlı İdaresi (1868-1909). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/34 (2017-Bahar/Spring), 5-42.

Aslantaş, S. (2001). Bir Osmanlı Bürokratı: Mehmed Memduh Paşa. *KÖK Araştırmalar*, III/I (Bahar), 185-202.

Çakar, S. (2020). Osmanlı İmparatorluğu’nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Öreneğinde Vâlî-Kumandan İkiliği (1895-1908). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Güz 2020, 530-564.

Çakmak, B. ve Öztürk. M. (2021). Mehmed Memduh Paşa (Kariyeri ve Telif-Tercüme Eserleri). İçinde Z. Yaman (Ed.). Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar VI (ss. 987-1026). Konya: Eğitim Yayınevi.

Gökalp, Y. (2013). Zeydîyye. *TDVİA*, 44, 328-331.

Karaman, F. (2020). Mehmed Memduh Pasha: An Imperial Biography from Tanzimat to Republic. In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in History. Istanbul: A Thesis Submitted to the Graduate School of Humanities and Social Sciences of Istanbul Şehir University.

Kurşun, Z. (2003). Mehmed Memduh Paşa. *TDVİA*, 28, 495-497.

Mehmed Memduh (1325). *Yemen Islâhâtı ve Ba’zı Mütâla’ât*. Dersaâdet: Nümûne-i Tibaât.

Mehmed Memduh (1328a). *Esvât-ı Sudûr*. İzmir: Vilâyet Matbaası.

Mehmed Memduh (1328b). *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*. İzmir: Vilâyet Matbaası.

Polat, H. A. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918). Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yeşilyurt, Y. (2011). Yemen’de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914). Doktora Tezi. Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yeşilyurt, Y. (2013). Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vâliîği ve Ona Yapılan Suikast. *OTAM*, 34/Güz 2013, 257-285.